

İSTANBUL TOPKAPI MUSHAFI HZ. OSMAN'A MI AİTTİR?

Mustafa ALTUNDAĞ*

DOES THE TOPKAPI CODEX BELONG TO THE CALIPH UTHMAN?

The survival of the codices which were transcribed by a committee under the chairmanship of Zaid ibn-Thabit in the caliphate of Uthman ibn-Affan has been one of the greatly interested subject matters in the history of the Qur'an text. Especially, the codex that is believed to have been recited by Caliph Uthman, when he was assassinated, has provided a focus of interest for Muslims. The old manuscripts of the Qur'an attributed to the third caliph of Islam are today believed to be present in several cities of the world. Among them Cairo, Samarkand and Istanbul are the most famous ones. This article examines whether the Topkapi (Istanbul) Codex belonged to Uthman or not by analyzing it on various grounds. Before this analysis brief information on the number of the Uthmanic codices, on their survival and on manuscripts existing today, in cities such as Cairo and Samarkand is given.

I. GİRİŞ

Son dönemlerde İslâm dünyasında Kur'an tarihi çalışmalarının yoğunluk kazanmaya başladığı görülmektedir. Bunda şarkiyatçıların Kur'an üzerine yazdıkları eserlerde, onun mevsûkiyeti hakkında öne sürdükleri bazı iddiaların da önemli etkisi bulunmaktadır. Her hâlükârda bu tür çalışmalar, Kur'an'ın inişinden günümüze gelişini bilimsel esaslar çerçevesinde ayrıntılı olarak ortaya koyacak geniş çaplı eserlerin ortaya çıkışına zemin teşkil edecektir.

Günümüze kadar geliş seyirinde Kur'an metni, önemli dönüm noktaları geçirmiştir. Bunlardan birisi de III. Halife Osman döneminde, onun metninin seçkin bir heyet tarafından ilmî usuller çerçevesinde çoğaltılarak İslâm coğrafyasının ana şehirlerine gönderilmesi ve böylece müslümanların, Kur'an'ı okuma ve yazmada, belli bir standarda kavuşturulması olmuştur. Çoğaltılan mushafların ana şehirlere gönderilmesinin ardından müslümanlar, daha önce ellerinde bulunan mushafları veya Kur'an yazılı malzemeleri imhâ etmişler ve kendilerine gönderilen resmî mushaflardan kısa

* Doç.Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mustafaaltundag@hotmail.com

sürede çok sayıda nüshalar çıkarmışlardır. Böylece Kur'an şifâhî naklin yanı sıra yazı yoluyla da sonraki nesillere sağlam bir yolla ulaştırılmıştır.

Hız. Osman'ın istinsah ettirdiği mushafların âkıbeti; günümüze ulaşmış ulaşmadıkları meselesi, ulaşmamış olmaları durumunda Kur'an'ın mevsûkiyetine her hangi bir halel getirmemekle birlikte, Kur'an tarihinin merak edilen yönlerinden birini oluşturur. İslâm tarihi boyunca bu mushaflar içerisinde Hız. Osman'a nisbet edilen, şehit edildiği sırada okumakta olduğu ve üzerine kan damlalarının döküldüğü söylenen mushaf, özel bir ilgi odağı olmuştur. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi günümüzde de dünyanın değişik yerlerinde bulunan ve Hız. Osman'ın yukarıda sözü edilen mushafı olduğu söylenen kadim nüshalar bulunmaktadır. Kahire, Taşkent ve İstanbul Topkapı nüshaları, bunların en meşhur olanlarını teşkil eder. Bunlar içerisinde özellikle Topkapı mushafı hakkında, görebildiğimiz kadarıyla, geniş çaplı bir araştırma ve inceleme yapılmış değildir.

Bu çalışmada İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'nde (Müze No: 41, Envanter No: 32, Kütüphane No: H.S. 194) bulunan mushaf incelenecek; onun Hız. Osman'a ait olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Dr. Tayyar Altıkulaç'ın, mushafın mikrofilminden yapılan tab'ının bir fotokopi nüshasını İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi'ne (Üsküdar/İstanbul) bırakması, onu incelemeye karşılaşılan zorlukları ortadan kaldırmıştır. Mushafın incelenmesi de bu nüsha üzerinden yapılacaktır. Esas konuya geçmeden önce, Hız. Osman mushaflarının sayısı ve âkıbetleri ile günümüzde değişik yerlerde bulunan ve Hız. Osman'a nisbet edilen kadim mushaflar hakkında genel bir bilgi verilecektir.

Burada bir hususa açıklık getirmede yarar görüyoruz: Hız. Osman tarafından teşkil edilen heyetin yazdığı mushafların her birine gerçekte "imâm mushaf" adı verilmekle birlikte, bu tabir, bazı kaynaklarda Hız. Osman'ın kan izlerini taşıyan özel mushafı için kullanılmaktadır. Bu da mutlak olarak "imâm mushaf" denildiğinde hangisinin kastedildiğini belirlemeyi bazan oldukça zorlaştırmaktadır. Biz bu çalışmada "imâm mushaf" tabirini, söz konusu karışıklığı önlemek amacıyla, sadece Hız. Osman'ın özel mushafı için kullanmayı tercih ettik.

II. HIZ. OSMAN MUSAFLARININ SAYISI VE ÂKİBETLERİ (GENEL OLARAK)

A. HIZ. OSMAN'IN İSTİNSAH ETTİRDİĞİ MUSAFLARIN SAYISI

Hız. Osman'ın Zeyd b. Sâbit başkanlığında Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. Âs, Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm'dan oluşan heyete¹ yazdırdığı mushafların sayısı hakkında kaynaklarda farklı rakamlar nakledilir.

İbn Şihâb ez-Zühri'nin (ö. 124/742) Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711) rivayet ettiği ve bir çok kaynağın naklettiği haberde Hız. Osman'ın İslâm devletinin o zamanki belli başlı şehirlerinin her birine bir mushaf gönderdiği belirtilir,² fakat bu şehirlerin isimleri verilmez.

¹ Ebu Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, Fezâilü'l-Kur'ân (nşr. Vehbî Süleyman Câvecî), Beyrut 1411/1991, s. 154; Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3. Heyetin on iki kişiden oluştuğu da söylenir (bk. Mekki b. Ebu Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâât* (nşr. Abdülfettah İsmail Şelebî), Kahire, ts., s. 65; İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Muhyiddin Hatîb-M. Fuad Abdülbâkî), Kahire 1407/1987, VIII, 635).

² bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3.

Nisbeten sonraki dönemlerde yetişen âlimlerden gelen bilgiler, mushafların sayısı ve gönderildiği merkezler hakkında bazı ipuçları vermektedir. Yedi kıraat imamlarından Hamza ez-Zeyyât'ın (ö. 156/773) bildirdiğine göre dört tane yazılmış olup bunlardan birisi Kûfe'ye gönderilmiştir.³ Ebu Hâtim es-Sicistânî (ö. 248/862) yedi tane yazıldığını; Mekke, Şâm, Yemen, Bahreyn, Basra ve Kûfe'ye birer tane gönderildiğini, bir tanesinin de Medine'de tutulduğunu kaydeder.⁴ Fakat Yemen ve Bahreyn'e gönderildiği söylenenler hakkında her hangi bir haber alınamamıştır.⁵ Subhî Sâlih de yedi tane yazılmış olmasını tercihe daha şayan bulur ve bunlardan altısının şehirlere gönderildiğini bir tanesini de Hz. Osman'ın kendisine ayırdığını söyler.⁶ Ya'kûbî (ö. 292/905?) diğer kaynaklardan farklı olarak bu sayıyı dokuz olarak vermiş, yukarıda sayılan yedi merkeze Mısır ve Cezîre'yi de dahil etmiştir.⁷

Mekkî b. Ebu Tâlib (ö. 437/1045) ise kaynaklarda yedi veya beş nüsha yazıldığının dile getirildiğini, ancak yedi nüsha yazıldığını rivayet edenlerin daha çok olduğunu belirtir.⁸ Ebu Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), dört nüsha yazılmış olmasını daha sahih bulur ve bunu genelin görüşü olarak aktarır.⁹ Müfessir Kurtubî (ö. 671/1272) Irak, Şam ve Mısır'ın isimlerini zikreder¹⁰ ki İbn Kesîr (ö. 774/1373), bunu "garib" bir haber olarak değerlendirmektedir.¹¹ Mushaf gönderilen şehirler arasında Mısır'ın ismi, yukarıda geçtiği üzere, ilk kez Yakûbî tarafından zikredilmiştir. Son dönem araştırmacılarından Abdullah Hurşid, Mısır'ın adının geçmesini, kaynaklarda Hz. Osman'ın şehirlerden her birine (*ilâ külli misrin mine'l-emsâr*) mushaf gönderdiğini ifade eden ibarenin yanlış anlaşılmasına (*mısır* kelimesinin cins isim olarak şehir değil de Mısır olarak telakki edilmesine) bağlar ve bunun doğru olmadığını savunur.¹²

Kıraat âlimlerinden İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1428) ise mushafların sayısını sekiz olarak kaydetmektedir. Ona göre Hz. Osman, Basra, Kûfe, Şam, Medine, Mekke, Yemen ve Bahreyn'e birer tane göndermiş, bir tanesini de kendi yanında tutmuştur ki ona "el-İmâm" denir.¹³

Süyûtî (ö. 911/1505) beş adet yazıldığı yönündeki haberin daha meşhur olduğunu ifade etmektedir.¹⁴ Hz. Osman'ın Mekke, Şam, Basra, Kûfe'ye birer nüsha gönderdiğini, bir tanesini Medine halkı için, diğer bir tanesini de kendisi için ayırdığını

³ İbn Ebu Dâvûd es-Sicistânî, Abdullah b. Süleyman, *Kitâbü'l-Mesâhif*, Beyrut, 1405/1985, s. 43; Semhûdî, Ali b. Abdullah, *Vefâü'l-vefâ bi ahhâri dâri'l-Mustafâ*, Kahire 1326, I, 483; Abdülaziz Sâlim Sihru's-Seyyid, *Advâ' alâ mushafı Osmân b. Affân ve rihletihî şarkan ve garben*, İskenderiye 1991, s. 18.

⁴ İbn Ebu Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 43; Dâni, Ebu Amr Osman b. Saîd, *el-Muknî' fi resmi mesâhifi'l-emsâr* (nşr. Muhammed Sâdik Kamhâvî), Kahire, ts., s. 19; Ebu Şâme el-Makdisî, Abdurrahman b. İsmail, *el-Mürşidü'l-vecîz* (nşr. Tayyar Altıkulaç), Beyrut 1975, s. 73; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail, *Fezâilü'l-Kur'ân*, Beyrut 1407/1987, s. 38; Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *el-İtkân fi ulûmü'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Kahire 1405/1985, I, 172.

⁵ Nablusî, Abdülganî b. İsmâil, *el-Hakîkatü ve'l-mecâz fi'r-rihle ilâ bilâdi's-Şâmi ve Mısra ve'l-Hicâz*, Kahire 1986, s. 33; Hamed, Gânim Kaddûrî, *Resmü'l-mushaf*, Beyrut 1402/1982, s. 124.

⁶ Subhî Sâlih, *Mebâhis fi ulûmü'l-Kur'ân*, İstanbul: Dersaadet, ts., s. 84.

⁷ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebu Yakûb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, ts., II, 170; Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s. 18.

⁸ el-İbâne, s. 65.

⁹ el-Muknî', s. 19; Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s. 17.

¹⁰ Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmü'l-Kur'ân*, Kahire 1386/1966, I, 54; Hamed, *Resmü'l-mushaf*, s. 124.

¹¹ İbn Kesîr, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 38.

¹² Abdullah Hurşid, *el-Kur'ân ve ulûmuhû fi Mısır 20-358h*, Kahire 1970, s. 56-58.

¹³ İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, Beyrut, ts., I, 7; Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s. 18.

¹⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 172; Subhî Sâlih, *Mebâhis*, s. 84.

öne sürüp sayıyı altı olarak kabul edenler de bulunmaktadır ki Zürkânî bunu tercih eder.¹⁵

Hız. Osman döneminde çoğaltılan mushaflar arasında sayıları çok az da olsa bazı kelimelerin yazımında farklılıkların olduğu bilinmektedir. Bu farklı yazımlar, Kur'an tarihine ve Kur'an ilimlerine dair eserlerde kaydedilmiştir. Bu bilgilerden hareketle de mushafların sayısı hakkında belli bir kanaate ulaşmak mümkündür. Meselâ Ebu Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), *el-Mukni'* adlı eserinde Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Şam ve Irak'ın sair bölgelerine ait nüshalar arasındaki farklı yazımları ayrıntılı olarak kaydetmekte, zaman zaman da Hız. Osman'ın *imâm* adı verilen nüshasına atıflarda bulunmaktadır.¹⁶ Ondan da önce Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ve İbn Ebu Dâvûd es-Sicistânî (ö. 316/929) gibi âlimler, bu konuda önemli bilgiler vermişlerdir. Ebu Ubeyd, Medine, Basra, Kûfe ve Şam,¹⁷ Kisâî, Hamza ve Ebu Hâtim es-Sicistânî gibi âlimlerden naklen İbn Ebu Dâvûd, Medine, Mekke, Basra, Kûfe, Şam nüshaları hakkında bilgiler nakleder.¹⁸ Yemen ve Bahreyn'e gönderildiği söylenenlerin durumu hakkında kaynaklarda hiç bir bilginin yer almaması, araştırmacıları diğer şehirlerde bulunanlar üzerine yoğunlaşmaya sevketmiştir. Mısır'a ve Cezîre'ye de gönderildiği yönündeki rivayete fazla itibar edilmemiştir.

Görüldüğü gibi kaynaklarda verilen bilgiler, dörtten başlamakta dokuza kadar çıkmaktadır. Sayının kabarık çıkması, bazı kaynaklarda Hız. Osman'ın, dönemin ana şehirlerinin her birine bir nüsha gönderdiği yönündeki bilgiden kaynaklanmış olabilir; yani bu bilgiden hareketle bazı kaynaklar Hız. Osman dönemindeki İslâm şehirlerini saymış olabilirler.

Yukarıda zikredilen haberlerden kesin bir bilgi elde etmek mümkün olmamakla birlikte, Hız. Osman'ın resmî mushafları yazdırmadaki amacının İslam ümmetini Kur'an'ın okunuşunda birleştirme olduğu dikkate alındığında, öyle anlaşılıyor ki o dönemdeki bütün İslam merkezlerine Kur'an metni ulaşmıştır. Bu ulaşma, bazı merkezlere bizzat heyet tarafından çoğaltılanların intikali şeklinde olurken, bir kısmına da onlardan çoğaltma yoluyla gerçekleşmiş olmalıdır.¹⁹

B. Hız. OSMAN'IN ÖZEL MUSHAFI

Bir önceki başlık altında İbnü'l-Cezerî'nin Hız. Osman döneminde yazılan mushafların sayısını sekiz olarak verdiğini, Hız. Osman'ın bunlardan birisini kendisi için ayırdığını ve buna "*imâm*" adının verildiğini belirttiğini görmüştük. Bu bilgiden, Halife'nin, istinsah edilenlerden birini Medine halkı için bıraktığı, Zeyd b. Sâbit'i de buna göre okutmak üzere görevlendirdiği, bir tanesini de kendisi için ayırdığı sonucu çıkar. Nitekim onun, şehid edildiği sırada kendisine ayırdığı o mushafı okumakta olduğu, kendisinden akan kanın bir kısmının ona da (Bakara sûresinin 137. âyetinin yazılı olduğu varak üzerine: *فسيكفيهم الله وهو السميع العليم* "*fe se yekfikehümullâh ve hüve's-semî'u'l-'alîm*" kısmına) döküldüğü yaygın bir haber olarak aktarılır.²⁰

¹⁵ bk. Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire, ts., I, 395-396; Müneccid, Salahaddin, *Dirâsât fî târihi'l-hatti'l-Arabî*, Beyrut 1972, s. 42.

¹⁶ Dâni, *el-Mukni'*, s. 12; Hamed, *Resmü'l-mushaf*, s. 124.

¹⁷ Ebu Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 196-200.

¹⁸ İbn Ebu Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, s. 49-58.

¹⁹ Hamed, *Resmü'l-mushaf*, s. 124.

²⁰ bk. İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut, ts., III, 74.

Hız. Osman'ın, yazılan resmî mushaflardan birini kendisi için alıkoyduğuna dair ilk döneme ait kaynaklarda açık bir ifadenin yer almaması, "Hz. Osman'ın şehid edildiği sırada okumakta olduğu nüsha, Medine nüshası olabilir mi?" sorusunu akla getirmektedir. İbn Ebu Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö. 316/929), hadiste zayıf fakat kıraatte önemli bir yeri olan Hâlid b. İyâs b. Sahr'dan yaptığı nakle göre Hz. Osman'ın *imâm* mushafı Medineliler'e tahsis edilenden 12 kelimenin yazımında farklılık arzettiği. Bu farklılık Hâlid b. İyâs'ın yanı sıra İbn Cemmâz (Süleyman b. Müslim ö. 170/786) tarafından da nakledilir.²¹ Ebu Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) de *el-Mukni'* adlı eserinde Hz. Osman'ın *imâm* adı verilen mushafındaki farklı yazımlara yeri geldikçe işaret eder. Bu kaynaklarda verilen farklılıklardan şu örnekleri verebiliriz;

-Mümin (40) sûresinin 26. âyeti Hz. Osman'ın kendi mushafında ve Iraklılar'ın mushaflarında *أو أن يظهر* (*ev en yuzhira*) yazılı iken Medine, Şam gibi şehirlere gönderilen mushaflarda *و أن يظهر* (*ve en yuzhira*) şeklinde yazılmıştır.²²

-Hadîd (57) sûresinin 24. âyeti *imâm* mushafta *hüve* ilavesiyle *فإن الله هو الغني الحميد* (*fe innallâhe hüve'l-ganiyyü'l-hamîd*) yazılmıştır. Halbuki âyet Medine ve Şam nüshalarında *فإن الله الغني الحميد* (*fe innallâhe'l-ganiyyü'l-hamîd*) şeklinde *hüve* zamiri olmaksızın yazılmıştır.²³

-Şems (91) sûresinin 15. âyeti Hz. Osman'ın kendi mushafında *vâv* ile *ولا يخاف* (*ve la yehâfü*) şeklinde yazılmıştır²⁴ ki bu yazım, Medine mushafına uymamaktadır, çünkü kelimenin Medine ve Şam mushaflarında *fâ* ile *فلا يخاف* (*fe lâ yehâfü*) yazılı olduğu bildirilir.²⁵ Bu veriler, Hz. Osman'ın şehid edildiği sırada okumakta olduğu mushafın Medineliler'e tahsis edilen nüsha olmadığını göstermektedir.

Öte yandan Hz. Osman'ın heyet tarafından yazılan mushaflardan birini kendisi için alıkoymadığı yönünde görüş belirten âlimler de bulunmaktadır. Onlara göre Hz. Osman'ın şehid edildiği sırada yanında bulunan mushaf, Halife'nin kendi eliyle istinsah ettiği özel mushafıdır.²⁶ Nitekim özellikle bazı seyyahların kaleme aldıkları eserlerde ondan "Hz. Osman'ın kendi eliyle yazdığı mushaf" diye bahsedilmektedir. Şayet Hz. Osman kendisi için bir mushaf yazmışsa, bu resmî mushafların istinsahından sonra olmalıdır. Çünkü resmî mushaflar yazıldıktan sonra Hz. Osman, daha önce mevcut bütün mushafları ve Kur'an yazılı malzemeyi imha ettirmişti. Başkalarınınkini imha ederken kendisinde bulunanları bırakması beklenemez. Ancak söz konusu mushafın, Hz. Osman'ın kendi eliyle yazdığı nüsha olması, oldukça zayıf bir ihtimaldir. Zira birinci el kaynaklarda bunu açıkça ifade eden her hangi bir kayda rastlanmamaktadır. Gerçi Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) Hicaz ve Irak mushafları arasındaki yazım farklılıklarını verdikten sonra, ana şehirlerin mushaflarında farklılık arzeden bu kelimelerin tamamının Hz. Osman'ın yazdığı *imâm* mushaftan istinsah edildiğini, istinsah edilenlerden her şehre bir tane gönderildiğini kaydetmektedir.²⁷

²¹ *Kitâbü'l-mesâhif*, s. 46-47, 51; Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s. 19.

²² bk. İbn Ebu Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, s. 46, 47, 51; Dâni, *el-Mukni'*, s. 110.

²³ bk. İbn Ebu Dâvûd, a.g.e., s. 46, 47, 51; Mehdevî, *Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr, Hecâü mesâhifi'l-emsâr* (nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), *Mecelletü Ma'hedi'l-mahtûtâti'l-Arabiyye*, Rebiulâhir 1393/Mayıs 1973, c. XIX, cüz: 1, s. 121; Dâni, *el-Mukni'*, s. 116.

²⁴ İbn Ebu Dâvûd, a.g.e., s. 46, 47, 51; Dâni, *el-Mukni'*, s. 116.

²⁵ Mehdevî, *Hecâü mesâhifi'l-emsâr*, s. 121; Dâni, *el-Mukni'*, s. 112; Bennâ, Ahmed b. Muhammed, *İthâfü fuzalâ'l-beşer bi'l-kirâati'l-erba'a aşer* (nşr. Şaban Muhammed İsmail), Beyrut 1407/1987, II, 613.

²⁶ İbn Kesîr, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 47; Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsî'r-ratîb* (nşr. İhsân Abbâs), Beyrut 1388/1968, I, 606; Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s. 19.

²⁷ Ebu Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 200.

Ancak Ebu Ubeyd'in "Hz. Osman'ın yazdığı mushaf" ifadesini, onun bizzat kendisinin bir mushaf yazdığı anlamına almamak lazımdır. Burada mecazî bir anlatım söz konusudur; Hz. Osman'ın teşkil ettiği heyetin yazdığı ilk mushaf için, Hz. Osman'ın yazdığı mushaf tabiri kullanılmıştır. Ebu Ubeyd'in konuyla ilgili ibaresinden şu anlam çıkarılabilir: Hz. Osman'ın teşkil ettiği heyet, önce bir nüsha yazmış, ardından ondan, dönemin ana şehirlerine gönderilecek miktarda ve sayıları çok az da olsa bazı kelimelerin yazımında farklılık taşıyan²⁸ nüshalar çıkarılmıştır. Hz. Osman'ın kendisi için alıkoyduğu mushaf da işte heyetin yazmış olduğu o ilk nüshadır. "İmâm" adının verilmesi de onun, Hz. Osman'ın kendi eliyle değil, heyet tarafından yazılan resmî bir nüsha olduğunu gösterir.

Bu bilgiler ışığında, netice olarak, şunu söyleyebiliriz: Hz. Osman'ın kendisi için ayırdığı ve devamlı okumakta olduğu mushaf, bizzat kendi eliyle istinsah ettiği veya heyete Medine halkı için yazdırdığı mushaf değil, İbnü'l-Cezerî'nin de dediği gibi, heyet tarafından yazılmış resmî nüshalardan halife için tahsis edilmiş olanıdır.

Müslümanlar arasında diğer resmî mushaflara göre Hz. Osman'ın özel mushafının daha çok ön plana çıkmasında ve merak konusu edilmesinde onun, Halife'nin şehid edildiği sırada yanında bulunmasının ve kanından bazı damlaların ona dökülmüş olmasının önemli etkisi olmalıdır. Bunda onun özellikle Emevîler tarafından propaganda aracı yapılmanın da rolü büyüktür. Gerçekte Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki heyet tarafından yazılmış olması durumunda bile onun, mevsûkiyet açısından diğer şehirlere gönderilenlerden bir farkı, bir üstünlüğü yoktur. Heyetin yazmış olduğu ve aralarında çok az sayıdaki kelimenin yazımında farklılık (değişiklik, eksiklik veya fazlalık) arzeden bütün resmî mushaflar, Kur'an metni olmaları ve güvenilirlik açısından eşit düzeydedirler. Nitekim usûlcüler Kur'an'ın tarifini yaparken "mushaflarda yazılı" olma kaydını da koyarlar ki bununla Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği resmî mushaflar kastedilir. Bu yüzden Kur'an'ı meselâ Kûfe veya Şam nüshasına göre yazan veya okuyan kimse, Kur'an'ı yazmış veya okumuş demektir.

C. HZ. OSMAN'IN İSTİNSAH ETTİRDİĞİ MUSAFLARIN ÂKİBETİ

Hz. Osman'ın çoğaltıp dönemin ana şehirlerine gönderdiği mushafların âkıbeti meselesi, Kur'an tarihinin merak konusu edilen ve haklarında çok farklı şeyler söylenen konularından birini oluşturur.

Hz. Ebu Bekir döneminde Kur'an'ın derlendiği sayfalar, Hz. Ömer'e ondan da vasiyeti üzere kızı Hz. Hafsa'ya intikal etmişti. Bu sayfaların, Hz. Hafsa'nın vefâtı üzerine dönemin Medine valisi Mervân tarafından yakıldığı söylenir. Mervân'ın gerekçe olarak, onda, Hz. Osman'ın çoğalttığı mushafların yazım şekline uymayan yön-

²⁸Ebu Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), Hz. Osman mushaflarında bazı kelimelerin farklı yazılmasının veya bir kısmında yazılırken diğerlerinde yazılmamasının sebebini şu şekilde izah eder: Hz. Osman döneminde Kur'an istinsah edilirken, Kureyş lehçesi esas alınmış, bu arada Allah katından birden fazla kıraatle indiği, Hz. Peygamber'den de o şekilde işitildiği sabit olan bazı kelimeleri bu halleriyle mushafa yazmak mümkün değildi. Farklı okuyuşları yansıtabilmek için o kelime her mushafta iki kez yazılabılırdi ki bu Kur'an metninde karışıklık ve değişikliğe sebebiyet verebilirdi. Tek çıkar yol olarak, bu farklı okuyuşların istinsah edilen mushaflara dağıtılarak yazılması benimsendi. Böylece bir kelimenin yazımı, ana şehirlere gönderilen mushafların bir kısmında bir tarzda diğerlerinde başka bir tarzda ortaya çıktı. (bk. *el-Muknî'*, s. 118-119).

lerin bulunabileceği, dolayısıyla da bazı müslümanların şüpheye düşecekleri endişesini dile getirdiği nakledilir.²⁹

Hız. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflara gelince, kaynakların bir kısmında bunların, erken dönemlerde meydana gelen savaş, yangın gibi vakialarda yok oldukları belirtilirken, bir kısım kaynaklarda ise sonraki dönemlerde bazı şehirlerde görüldükleri kaydedilmektedir.

İzmirli İsmail Hakkı, kaynak belirtmeksizin, Mekke mushafının 70 yılında, Medine mushafının Yezîd b. Muâviye zamanında Harre Savaşı'nda (63/683), Kûfe mushafının ise Muhtâr es-Sekâfî (ö. 67/687) döneminde kaybolduklarını ve bugün onların elde kalmadığını belirtmektedir.³⁰

Topkapı nüshasını incelemeye geçmeden önce kaynaklarda Hız. Osman mushafları hakkında söylenenleri özet halinde vermede yarar görüyoruz.

1. Hız. OSMAN'IN ÖZEL MUSHAFI

Medine tarihine dair *Vefâü'l-vefâ* adlı meşhur eseriyle tanınan Ali b. Abdullah es-Semhûdî'nin (ö. 911/1506) naklettiği bir habere göre Hız. Osman şehid edildikten sonra onun mushafı, Halid ismindeki iki kişiden birine intikal etmiştir. Muhriz b. Sâbit Mevlâ Seleme b. Abdülmelik'ten gelen rivayette, torunu Halid b. Amr b. Osman'a³¹, İbn Kuteybe'den yaptığı nakilde ise birinci rivayette adı geçen Hâlid'in amcası Hâlid b. Osman b. Affân'a intikal etmiş, sonra onun çocuklarında kalmış, nihayet onlar da ölmüşlerdir. İbn Kuteybe'nin duyduğuna göre bu nüsha, kendi döneminde Tûs şehrinde bulunmaktaydı.³²

Mağrib ve Endülüs tarihçisi ve aynı zamanda şâir olan İbn Abdülmelik el-Ensârî (ö. 703/1303), Hız. Osman'ın kan izlerini taşıyan mushafın, Medine'de ortaya çıkan fitnelerden birinde zayı olduğunu belirtir.³³ Son dönem araştırmacılarından Abdülaziz Sâlim, bu fitnenin hangisi olduğu konusunda değişik ihtimalleri gündeme getirmektedir.³⁴ Öğrencilerinden İbn Vehb'in (197/813) kendisine Hız. Osman mushafını sorması üzerine İmâm Mâlik (ö. 179/795), "yok oldu gitti" demiştir.³⁵ Haberde zikredilenle, Hız. Osman'ın özel mushafının mı yoksa Medine mushafının mı kastedildiği bilinmemektedir. Bir rivayete göre Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714) resmî mushaflar yazdırıp bunları dönemin ana şehirlerine göndermiş, bir tanesini de Medine'ye yollamıştı. Hız. Osman'ın ailesinden sağ olanların bu durumu hoş karşılamamaları üzerine kendilerine, "Hız. Osman'ın okumakta olduğu nüshayı çıkarın" denilmiş, onlar: "Hız. Osman şehit edildiği sırada tahrip oldu" cevabını vermişlerdir.³⁶

²⁹ bk. İbn Şebbe, Ebu Zeyd Amr b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevere* (nşr. Fehîm Muhammed Şeltût), Cidde, ts., III, 1004; İbn Ebu Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, s. 24-25.

³⁰ İzmirli, *Tarih-i Kur'an*, İstanbul 1956, s. 13; Keskiöğlü, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Ankara 1987, s. 133; Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980/1400, II, 763; Ersöz, İsmet, *Kur'an Tarihi: Kur'an-ı Kerim'in İndirilişi ve Bugüne Gelişi*, İstanbul, 1996, s. 137.

³¹ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, I, 481.

³² Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, I, 482; Nablusî, el-Hakikatü ve'l-mecâz, s. 33.

³³ Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s. 34.

³⁴ Abdülaziz Sâlim, a.g.e., s. 35-38.

³⁵ İbn Vehb, Abdullah b. Vehb, *el-Câmi' fi ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Miklos Muranyi), Wiesbaden 1992, s. 38; İbn Ebu Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 44.

³⁶ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, I, 481.

Bu haberlerin yanında Hz. Osman'ın özel mushafının daha sonraki asırlarda görüldüğüne dair bazı rivayetler de bulunmaktadır. Hatta aynı anda bir çok merkezde bulunan kadim nüshalar, Hz. Osman'a nisbet edilmekte ve üzerinde onun kan izlerinin bulunduğu bildirilmektedir. Bu da Hz. Osman'ın özel mushafının –yok olup gitmemişse- hangisi olduğunu tespit etmeyi hemen hemen imkansız hale getirmektedir. Bunda bu konuda bilgi veren seyyah veya âlimlerin de önemli etkisi olmuştur. Keskioğlu'nun dediği gibi bir seyyah veya âlim, mushafı görüp geçiyor; hangi nüsha olduğunu uzun boylu tetkike vakit bulamıyor. Görevli kişilerden veya şehir halkından duyduklarına istinaden, "Hz. Osman'ın kendi eliyle yazdığı mushaftır" deyip geçiyor.³⁷ Hz. Osman'a ait olmadığı halde bazı kadim mushafırlara kan damlalarının akıtılmasına veya kan rengindeki halûk kokusunun sürülmesine gelince bu, bazılarınca maddî çıkar amacıyla yapılmış olabileceği gibi bazılarınca da Hz. Osman'ın başına gelen o hazin olayı hatırlatıcı bir unsur olması maksadıyla da sürülmüş olabilir.

Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Hz. Osman'ın şehit edildiği sırada elinde bulunması sebebiyle kan izlerinin bulaştığı söylenen mushafı, dönemin idarecilerinden birisinin hazinesinde gördüğünü belirtmektedir³⁸. Daha önce geçtiği üzere kaynaklarda verilen bilgiye göre Hz. Osman'ın kanı, özellikle Bakara sûresinin 137. âyetlerinin yazılı olduğu varak üzerine dökülmüştü.³⁹ Son dönem araştırmacılarından Abdülaziz Sâlim, Ebu Ubeyd'in Hz. Osman mushafını Bağdat'ta görmüş olmasını muhtemel görmektedir.⁴⁰ Ebu Ubeyd ile aynı senelerde vefât eden Ebû'l-Heysen Hâlid b. Hidâş'ın da (ö. 223/837?), onu, Hz. Osman'ın şehit edildiği esnada akan kaniyle bulanmış bir halde gördüğü, kanın çoğunun Necm sûresinin yazılı olduğu sayfalarda bulunduğu bildirilir.⁴¹ Ya'kûb b. Şeybe b. Salt'ın da 223 senesi Rebûlevvel ayında onu gördüğü nakledilir. Mu'tasım-Billâh'ın (ö. 227/842), cildinin yenilenmesi için gönderdiği mushafı ölçen Yakub b. Şeybe, onun iki karış+dört parmak uzunluğunda, sayfada 28 satırdan oluştuğunu, Hz. Osman'ın kan izlerini, varakların ekserisinde, büyük bir miktarını Necm (53) sûresinin (özellikle 23. âyetinin) yazılı olduğu varakta ve bir damlasını da Bakara sûresinin 137. âyetinin (*fe seyefikehümullâh ve hüve's-semî' u'l-'alîm*) yazılı olduğu sayfada gördüğünü söylemektedir.⁴² İbn Kuteybe'nin daha önce geçen sözünün yanı sıra Şamlı bazı âlimlerin beyanlarında onun Tûs diyarında olduğu bilgisi yer alır.⁴³

İmâm Mâlik'in yukarıda geçen "mushaf yok oldu gitti" sözüne itimatla Ebu Ca'fer en-Nahhâs (ö. 338/950), Ebu Ubeyd'in onu gördüğüne dair sözünü reddetmektedir. Ancak bazı âlimler Nahhâs'ın bu itirazına karşı çıkar ve Mâlik'in "yok oldu gitti" sözünden, onun hiç bulunamayacak şekilde tamamen yok olduğuna delalet eden bir şeyin olmadığını; kaybolan bir şeyin -yokluğu uzun sürse de- tekrar bulunmasının muhtemel olduğunu belirtirler.⁴⁴

Bundan sonraki satırlarda geçmişte değişik tarih ve şehirlerde görülen ve Hz. Osman'a nisbet edilen nüshalar hakkında bilgi verilecektir. Hz. Osman'ın kan izlerini

³⁷ Keskioğlu, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 136.

³⁸ Dâni, *el-Muknî*, s. 23-24; *Semhûdî, Vefâ'ü'l-vefâ*, I, 482.

³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 74; İbn Kesîr, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 47; *Semhûdî, Vefâ'ü'l-vefâ*, I, 482.

⁴⁰ Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s. 43.

⁴¹ Dâni, *el-Muknî*, s. 43.

⁴² Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s. 39.

⁴³ *Semhûdî, Vefâ'ü'l-vefâ*, I, 482.

⁴⁴ *Semhûdî, a.g.e., I, 482; Nablusî, el-Hakikatü ve'l-mecâz*, s. 33-34.

taşıyan nüshanın Medine, Mekke, Basra ve Kahire gibi şehirlerde ortaya çıktığına dair rivayetler bulunmaktadır. Medine tarihçisi Semhûdî (ö. 911/1506), bir süre kaybolan Hz. Osman mushafının bulunduktan sonra Medine'ye nakledilip Mescid-i Nebevî'ye konulmuş olmasını muhtemel görür. Ancak aynı dönemde Medine'den başka Kâhire ve Mekke gibi şehirlerde bulunan farklı mushafların da Hz. Osman'a nisbet edildiğine ve üzerlerinde kan izleri taşıdıklarına dikkat çeken Semhûdî, bu ihtimali zayıf görmektedir. Ayrıca o, kendi döneminde Mescid-i Nebevî'de bulunan nüshanın, Hz. Osman'a nisbetini yalnızca Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Matarî (ö. 741/1340) ve ondan sonra gelen bazı araştırmacıların ifadelerinde görebildiğini söyler.⁴⁵ Hâfız İbnü'n-Neccâr'ın 592/1196 tarihinde tamamladığı belirtilen Medine tarihine dair *ed-Dürretü's-semîne* adlı eserinde Haccâc b. Yûsuf'un (ö. 95/714) ve Mehdî-Billâh'ın (ö. 169/785) çoğalttığı nüshalardan, ayrıca Mısır'dan getirilen nüshadan söz ederken Hz. Osman mushaflarından hiç bahsetmemesi ilginçtir.⁴⁶

Öte yandan Muhammed b. Ömer el-Keyyâlî, hocası İsmail b. Abdülcevad el-Keyyâlî'nin Humus seyahati esnasında, şehirdeki küçük bir mescidi harap olmuş olan Kale'yi ziyaret ettiği, orada Hz. Osman mushafını gördüğü zikredilir. İri Kûfî hatla yazılı olan mushaf, sandık içindeki bir mahfazada koruma altına alınmıştı. Keyyâlî, Hz. Osman'ın şehâdetine delil teşkil eden kanları bazı kelimeler üzerinde gördüğünü söylemektedir.⁴⁷ Bu nüshayı görenlerden birisi de Abdülganî b. İsmail en-Nablusî'dir (ö. 1143/1731). Bazı âyetlerin üzerinde Hz. Osman'ın kan izlerinin bulunduğu mushafı öpüp teberrüken Fatıha sûresini okuduğunu belirtir. Mushaf bazı onarımlardan geçmişti. Humus halkı, kuraklık zamanlarında onu yağmur duası için çıkarırlarmış. Çok eski bir nüsha görünümündeki mushaf, Humus ve Şam halkına göre Hz. Osman'a aittir. Onun bizzat kendi eliyle yazdığı ve şehit edildiğinde odasında bulunan nüsha olması de mümkündür. Üzerinde kan izinin bulunması bunun bir delilidir. Bu kaleye, koruma altına almak maksadıyla getirilip konulmuştur. Nablusî'nin verdiği bilgiye göre o, önceleri Humus'a yakın deniz sahilinde küçük bir belde olan Tartûs'ta bulunmaktaymış. Burası harap olunca Humus Kalesi'ne götürülmüş olmalıdır.⁴⁸ Humus'taki nüshanın Kûfe mushafı olduğu da söylenmiştir ki bu konuda ileride bilgi verilecektir.

İslâm coğrafyacılarından Şerîf İdrîsî (Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed ö. 560/1165), Kurtuba Câmii'nde ağırlığından ötürü ancak iki kişinin kaldırabildiği bir mushaf bulunduğunu, ona Hz. Osman'ın kendi eliyle yazdığı nüshadan dört varakın eklenmiş olduğunu ve üzerinde Hz. Osman'ın kan damlalarının yer aldığını belirtir. Kapağında çok güzel sanat nakışları bulunan bu mushaf, her sabah erkenden bulunduğu yerden çıkarılır, Camii imamı yarım hizip okuduktan sonra yerine konulmuş.⁴⁹ İdrîsî'nin verdiği bu bilgiden Kurtuba'da ortaya çıkan nüshanın tamamının değil sadece dört varakının Hz. Osman'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Kurtuba mushafını ağır-

⁴⁵ Semhûdî, a.g.e., I, 481-482.

⁴⁶ İbnü'n-Neccâr, Hâfız Muhammed b. Mahmûd el-Bağdâdî, *ed-Dürretü's-semîne fî târîhi'l-Medîne, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye*, 1416/1995, s. 181; Semhûdî, *Vefâii'l-vefâ*, I, 482.

⁴⁷ Müneccid, *Dirâsât*, s. 49; Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s.30.

⁴⁸ *el-Hakikatü ve'l-mecâz*, s. 33-34. Osman Keskiöğlu, Tartus'u Tarsus olarak vermiştir ki bu zühul eseri olmalıdır (bk. Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri, s. 134).

⁴⁹ İdrîsî, Şerif Ebu Abdullah Muhammed, *Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâki'l-âfâk*, Beyrut 1409/1989, II, 577-578; a.m.f., *Sıfatü'l-Mağrib ve ardu's-Sûdân ve Mısır ve'l-Endelüs* (nşr. R. Dozy-M.J. De Goeje), Leiden, 1866, s. 210-211.

lığından ötürü ancak iki kişinin taşıyabildiği söylendiğine göre o, hacim açısından da Hz. Osman mushafına uymuyor demektir. Ancak o, Kurtuba'da Hz. Osman mushafı olarak tanınmıştır.

Kurtuba nüshasının, Medine'den Kurtuba'ya olan yolculuğu hakkında da farklı şeyler söylenmiştir. Bunlardan birine göre o önce Medine'den Bağdat'a Abbâsiler'in ilk yıllarında; 169 senesinde intikal etmiştir. Mağrib ve Endülüs tarihçisi İbn Abdülmelik'in (ö. 703/1303) ve İbn Merzûk'un (Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî ö. 781/1379) rivayetleri bunu desteklediği gibi Ya'kûb b. Şeybe b. Salt es-Sedûsî'nin bizzat kendisinin Hz. Osman mushafını Irak'ta 223 senesinde Hz. Osman'ın kanlarıyla bulaşık halde gördüğü rivayeti de tekit eder. Halife Mu'tasım-Billâh (ö. 227/842) onu, kapaklarının tecdidi için göndermişti.⁵⁰ Son dönem araştırmacılarından Abdülaziz Sâlim'e göre, Kurtuba'da görüldüğü söylenen mushaf, işte Bağdat'a getirilen Hz. Osman mushafı veya bazı varakları olmalıdır. O, Bağdat'tan Endülüs'e Abdurrahman el-Evsat döneminde (206-238) intikal etmiştir.⁵¹ Kurtubalı tarihçi İbn Beşkûval (ö. 578/1183) ve İbn Abdülmelik'in (ö. 703/1303) kayıtlarına göre Kurtuba mushafı, Basra'da görülen mushaf olup oradan Kurtuba'ya Abdurrahman Dâhil ile birlikte 138 senesinde ulaşmıştır. Ancak Abdülaziz Sâlim bunu mümkün görmemektedir.⁵²

Diğer taraftan İbn Beşkûvâl Kurtuba mushafının Hz. Osman'ın Mekke, Basra, Kûfe ve Şam'a gönderdiği dört mashaftan birisi, muhtemelen de Şam mushafı olduğunu söylemekte, üzerindeki kan izlerinin ise gerçeği yansıtmadığını, aldatmacadan ibaret olduğunu belirtmektedir.⁵³ İbn Merzûk (ö. 781/1379) da Medine'de bulunan mushafla Kurtuba mushafını incelediğini, hatlarının müsavi olduğunu, Kurtuba mushafının, Hz. Osman'ın kendi eliyle yazdığı mushaf olduğu yönündeki görüşlerin doğru olmadığını, zira Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflardan hiç birisini kendi eliyle yazmadığını, Medine nüshasının sırtında yazılı olduğu üzere ana mushafların Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. Âs gibi sahâbîler tarafından istinsah edildiğini söyler.⁵⁴

Abdülaziz Sâlim, Kurtuba mushafının, tamamının olmasa da, en azından daha önceki rivayetlerde de geçtiği üzere dört yaprağının Hz. Osman'a ait, diğer varakların ise sonradan yazılmış olabileceği kanaatindedir.⁵⁵

Kaynaklarda Kurtuba mushafının Kurtuba'daki ve ondan sonraki seyri hakkında da bazı bilgiler yer alır. Kurtuba Câmii'nde bulunan ve imamın her sabah namazından sonra okuduğu nüsha, 354 senesi Cemâziyelâhir ayının son sekizi Pazar günü Sahibü's-Salât Muhammed b. Yahya el-Harrâz'ın evine taşınır.⁵⁶ Taşıma olayının camideki bazı onarım ve ilaveler dolayısıyla olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷ Muvahhidler dönemi halifelerinden Ebu Muhammed Abdülmümin b. Ali, hıristiyanların zarar vermelerinden endişelenerek onu, 552 senesinde Merrâküş'e (Mağrib/Fas) büyük bir

⁵⁰ Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s.43.

⁵¹ Abdülaziz Sâlim, a.g.e., s. 44.

⁵² Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s. 49.

⁵³ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 605; Abdülaziz Sâlim, a.g.e., s. 44-45.

⁵⁴ Makkarî, a.g.e., I, 606.

⁵⁵ *Advâ'*, s. 50.

⁵⁶ Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s.52.

⁵⁷ bk. Abdülaziz Sâlim, a.g.e., s. 52.

merasimle nakletmiştir.⁵⁸ Muvahhidîler çıktıkları savaşlarda teberrük için onu beraberlerinde götürürlerdi. Muvahhidî Halife Mutezid Billah Ebü'l-Hasan Ali b. Me'mûn onu, 645 senesinin sonlarında gerçekleştirdiği Tilimsân seferinde de yanına aldı. Halife 646 senesi sonunda Tilimsân'a yakın bir yerde öldürüldü. Diğer mallarla birlikte mushaf da alındı. İbn Abdülmelik (ö. 703/1303) ve İbn Merzûk'un (ö. 781/1379) kaydettiklerine göre o, Tilimsân'daki kitapçılar çarşısında 17 dirheme satılığa çıkarılmıştı. Bazı varakları zayi olmuştu. Tilimsân emîri, bu durumu öğrenince onun derhal geri alınmasını ve korunmasını emretti. 702 senesine kadar onun çocuklarının yanında kaldı.⁵⁹ Nihayet Merî'nî Sultan Ebü'l-Hasan Ali b. Osman b. Ebu Ya'kûb 737 senesi Ramazan ayının sonlarında Tilimsân'a girdi. Bu mushafı da ele geçirdi. Sultan Ebü'l-Hasan, ona özel bir önem vermiş, savaşlarda onu yanına almıştı. Mushaf 741/1340 senesinde çıkan bir savaşta Portekizliler'in eline düştü. Merî'nî Sultanı onu geri almak için Portekiz'e tâcir Ebu Ali Hasan b. Cimmî'yi gönderdi. Bu tâcir mushafı geri almayı başardı ve Sultana iade etti. İbn Merzûk'un (ö. 781/1379) zikrettiğine göre tâcir, onu alabilmek için binlerce altın dinar harcamıştı. Portekizliler kapaklarını koparmışlardı. Merî'nîler'in hazinelerinde muhafaza edilmeye başlandı. Ondan sonra hakkındaki her hangi bir haber alınamamıştır.⁶⁰

2. MEDİNE MUSHAFI

H. Osman'ın, istinsah ettirdiği mushaflardan birisini Medine halkına tahsis ettiğine dair bilgi, kaynakların genelinde yer almaktadır. İbn Şebbe'nin (ö. 262/876) Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'den yaptığı rivayete göre Hz. Osman, bir nüshayı Mescid-i Nebevî'ye koydurmuş ve sabah namazı vaktinde okunmasını emretmiştir.⁶¹

Medine mushafının, Yezid b. Muâviye zamanında Harre Savaşı'nda (63/683) yok olduğuna dair rivayeti daha önce görmüştük. Onun daha sonraki dönemlerde görüldüğü de söylenir. Endülüslü Arap seyyâhı İbn Cübeyr (Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed ö. 614/1217), çıktığı hac seyahati esnasında 580/1184 senesinde Medine'ye uğramış, Ravza-i Mutahhara'daki Ravza-i Sagîre ile Resûlullâh'ın kabri arasına düşen bir yerde Hz. Osman'ın şehirlere gönderdiği dört mushaftan birisinin bulunduğunu kaydetmiştir.⁶² İbn Cübeyr, onun Medine nüshası mı yoksa diğer şehirlerden birine ait nüsha mı olduğunu belirtmiyor. Onu Hatîb İbn Merzûk da 735 senesinde gördüğünü, Medine mushafıyla Kurtuba mushafını incelediğini, hatlarının aynı olduğunu belirtir.⁶³ Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714), kendi döneminde yeni mushaflar yazdırmış, onları dönemin ana şehirlerine göndermiş, büyük bir tanesini de Medine'ye yollamıştı. Cuma ve Perşembe günleri sabah namazı kılındıktan sonra bu mushaf açılır ve okunmuş. Daha sonra Mehdî-Billâh (ö. 169/785) halife olunca o da Medine'ye bir nüsha göndermiştir. Bunun üzerine Haccâc'ın gönderdiği mushaf sandığına kaldırılmış, Mehdî-Billâh'ın (ö. 169/785) gönderdiği mushaftan okunmaya başlanmıştır.⁶⁴ Aslında Medine'de Mescid-i Nebevî'de çok sayıda mushafın bulunduğu, bunlar

⁵⁸ Makkarî, *Nefsu't-tîb*, I, 605-615.

⁵⁹ Abdülaziz Sâlim, a.g.e., s. 66.

⁶⁰ Makkarî, *Nefsu't-tîb*, I, 606; Doğrul, Ömer Rıza, *Kur'an Nedir*, Ankara 1967, s. 64-65; Keskiöglü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 135; Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s.67.

⁶¹ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, I, 481.

⁶² *Rihletü İbn Cübeyr*, Kahire, ts. s. 150; Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, I, 482.

⁶³ Makkarî, *Nefsu't-tîb*, I, 605-606; Doğrul, *Kur'an Nedir*, s. 65; Keskiöglü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 134.

⁶⁴ Semhûdî, a.g.e., I, 481.

içerisinde Mısır'dan getirilenin de yer aldığı bildirilir.⁶⁵ Medine'de bulunan meşhur nüshanın Hz. Osman'ın şehit edildiği esnada okumakta olduğu mushaf olduğunu söyleyenler de olmuştur ki bu konuda daha önce bilgi vermiştik. Yine daha önce geçtiği üzere Hâfız İbnü'n-Neccâr'ın 592/1196 tarihinde tamamladığı belirtilen Medine tarihine dair *ed-Dürretü's-semîne* adlı eserinde Hâccâc b. Yûsuf'un ve Mehdî-Billâh'ın nüshalarından, ayrıca Mısır'dan getirilen nüshadan söz ederken Hz. Osman mushaflarından hiç bahsetmemesi ilginçtir.⁶⁶

I. Dünya Savaşı esnasında İstanbul'a getirildiği, savaş bittikten sonra geri iade edildiği belirtilen,⁶⁷ Musa Cârullah Bigi'nin (ö. 1369/1949), 1930'larda Medine'de Ravza-i Mutahhara'da gördüğünü söylediği⁶⁸ Medine nüshası, Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflardan birisi değil, daha sonraki dönemlerde ana mushaflardan çoğaltılan bir mushaf olması daha muhtemel görünmektedir.

3. ŞAM MUSHAFI

Konuyla ilgili en eski bilgilerden birisi Endülüslü Arap seyyâhı İbn Cübeyr'den (ö. 614/1217) gelir; 580/1184 senesinde uğradığı Dimaşk'taki Dimaşk Camii'nde Hz. Osman'ın Şam'a gönderdiği mushaftan söz etmektedir: Her gün namaz sonrası açılır, ziyaretçiler ona dokunmak ve onu öpmek suretiyle teberrükte bulunurlar ve bu arada büyük izdiham yaşanır. İbn Cübeyr'den sonra Ebü'l-Kâsım et-Tüçîbî es-Sebtî (ö. 730/1330) onu 657/1258 yılında, Hatîb İbn Merzûk (ö. 781/1379) ise 735 senesinde Dimaşk'taki Benî Ümeyye Câmii'nin (Dimaşk Camii) maksûresinde gördüklerini belirtirler.⁶⁹ İbn Battûta (ö. 770/1368) onun her cuma namazından sonra açıldığını, halkın onu öpmek için izdiham oluşturduğunu, ayrıca o esnada borçlulara orada alacaklıları tarafından yemin ettirildiğini kaydeder.⁷⁰

İbn Kesîr de (ö. 774/1373), kendi döneminde Hz. Osman mushaflarından en meşhur olanının Dimaşk Câmii'nde bulunduğunu ve deve derisine yazılmış olduğunu tahmin ettiği bu nüshayı gördüğünü söyler. İbn Kesîr'in verdiği bilgiye göre o, Taberiyye şehrinde iken, oradan hicrî 518 yılı civarında Dimaşk'a nakledilmiştir⁷¹. Zehebî bu tarihi 507 olarak verirken⁷² Süyûtî 492 olarak kaydetmiştir.⁷³

İbnü'l-Cezerî (751-833/1350-1429) zamanında Şam'da "Mescidü't-Tevbe"de muhafaza edilen bu nüsha daha sonra (tekrar) Ümeyye Câmii'ne nakledilmiştir. İbnü'l-Cezerî, hem onu hem de Mısır'da bir tane gördüğünü belirtmektedir.⁷⁴

⁶⁵ Semhûdî, a.g.e., I, 481.

⁶⁶ İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-semîne*, s. 181.

⁶⁷ bk. Zahid el-Kevserî, Muhammed, *Makâlâtü'l-Kevserî* (nşr. Râtib Hâkimî), Humus 1388, s. 12-14; Müneccid, *Dirâsât*, s. 50-55; Keskiöglü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 134.

⁶⁸ Keskiöglü, a.g.e., s. 134.

⁶⁹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 605; Tâhir el-Mekkî, "*Mushafü Osman f'l-Endelüs ve'l-Mağrib*" (A. Fr. V. Schack, *el-Fennü'l-Arabî fî İsbanya* (trc. Tâhir el-Mekkî), Kahire 1406/1985 adlı eserin ekinde), s. 193-194.

⁷⁰ bk. Rihle, s. 90.

⁷¹ İbn Kesîr, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 46. Ersöz, *Kur'an Tarihi*, s. 137.

⁷² Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Düvelü'l-İslâm* (nşr. Hasan İsmail Merve-Mahmud Arnavut), Beyrut 1999, II, 12.

⁷³ Süyûtî, *Târîhu'l-fulefâ'* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire 1389/1969, s. 428; ayrıca bk. Muhammed Şemî, *İlâveli Esmâri't-Tevârih*, İstanbul 1295/1878, s. 46.

⁷⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, I, 397; Keskiöglü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 135.

Lala Mustafa Paşa'nın 982 tarihli vakfiyesinde Şam'daki mevkûfâtı zikrolunurken Humus arazisinde "Vakfû Mushafı Seyyidinâ Osmân" diye bir kayda rastlanıyor ki bundan o tarihte Mushaf-ı Osman vakfı bulunduğunu anlıyoruz.⁷⁵

Abdülganî b. İsmail en-Nablusî (ö. 1143/1731), Şam mushafının Kûfî hatla yazılmış olduğunu, hattının ve varaklarının Humus Kalesi'ndekine göre daha yeni vaziyette bulunduğunu; varaklarında kopma ve parçalanma olmadığını kaydeder.⁷⁶

Mevlana Şiblî (ö. 1332/1914), İstanbul'a geldiğinde bu nüshanın mahfuz olduğunu öğrendiğini, bilâhare Sultan Abdülhamid devrinde Şam Câmii'nde çıkan yangında onun yandığını söylemektedir.⁷⁷

Öte yandan bazı kaynaklara göre Şam mushafı, I. Dünya savaşında İstanbul'a getirilmiştir. Dimaşklı Abdülhakîm el-Afgânî, I. Dünya savaşından önce onun yazı şeklini olduğu gibi koruyan bir nüshasını almıştır ve Abdülhakîm'in bu nüshası, o dönemde Dimaşk'taki dostlarından birisinin yanında bulunmaktadır.⁷⁸

Değişik tarihlerde muhtelif seyyah ve ilim adamları tarafından Şam'da görülen bu nüshanın, Hz. Osman'ın Şam'a gönderdiği mushaf mı, Haccâc (ö. 95/714) veya Mehdî-Billâh'ın (ö. 169/785) gönderdiği mushaf mı ya da ana mushaflardan istinsah edilmiş başka bir nüsha mı olduğunu tesbit etmek mümkün değildir. Çünkü bu mushafın yazım şekli ve diğer vasıfları hakkında kaynaklarda, ulaşabildiğimiz kadarıyla, yeterli bilgi aktarılmamıştır.

4. MEKKE MUSHAFI

Mekke mushafının, hicretin 70. senesinde zayi olduğuna dair haberlerin bulunduğunu daha önce görmüştük. Bu bilgiye rağmen bazı kaynaklarda onun, sonraki dönemlerde görüldüğü kaydedilmektedir. Endülüslü Arap seyyâhı İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) verdiği bilgiye göre el-Kubbetü'l-Abbâsiyye'de dört halifeden birine ait, Zeyd b. Sâbit hattıyla, Hz. Peygamber'in vefatından 18 sene sonra istinsah edilmiş bir mushaf bulunmaktadır. Varaklarının çoğu noksan vaziyettedir. Kubbe sahibinin verdiği bilgiye göre Mekkeliler, kıtlık ve kuraklık zamanlarında bu mushafı çıkarır, onunla tevessülde bulunurlarmış.⁷⁹ İbn Cübeyr'den sonra Kâsım b. Yûsuf et-Tücîbî es-Sebtî (ö. 730/1330) onu 696 senesinin Şevval ayında Kubbetü'l-Yehûdiyye'de görmüştür. Tücîbî'nin Mekke'de edindiği bilgiye göre o, Hz. Osman'ın kendi eliyle yazdığı nüshadır.⁸⁰ Tücîbî, onu, İbn Cübeyr'in -bir önceki cümlede geçtiği üzere- Zeyd b. Sâbit'in yazdığı mushaflardan birisi olarak gördüğünü kaydettikten sonra, bunun mümkün olduğunu, çünkü Zeyd'in, istinsah heyetinde yer alan kişilerden birisi olduğunu belirtir. Mushafın yazısının bir kısmı sel gibi doğal âfetler yüzünden silinmiş, bazı varaklara sonraki döneme ait yazıyla ilavelerde bulunulmuştur. Az sayıdaki harflere noktalama işaretleri; meselâ fâ harfinin üzerine, şark bölgesinde Tücîbî'nin asrına kadar âdet olduğu üzere bir nokta konulmuş, "ribâ" kelimesi vâv ve elifle yazılmış, sûrelerin başında kadîm hat ile âyet sayıları kaydedilmiş vaziyettedir. Kapağına sonraki döneme ait yazıyla "Hz. Peygamber'in vefatından 18 sene sonra yazılmıştır"

⁷⁵ Keskiöglü, a.g.e., s. 135.

⁷⁶ Nablusî, *el-Hakikatü ve'l-mecâz*, s. 33.

⁷⁷ Doğrul, *Kur'an Nedir*, s. 65; Keskiöglü, a.g.e., s. 136.

⁷⁸ bk. Zahid el-Kevserî, *Makâlât*, s. 12-14; Müneccid, *Dirâsât*, s., 50-55; Keskiöglü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 136.

⁷⁹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, s. 82. Ayrıca bk. Müneccid, *Dirâsât*, s. 48; Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s.48.

⁸⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 135; Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s.48-49.

kaydı düşülmüştür. Hattı, Kûfî diye adlandırılan hatta benzemektedir. Tüçîbî'nin verdiği ayrıntılardan birisi de Bakara sûresinin 137. âyetinin (فسيكفيكهم الله) yazılı olduğu varak üzerinde zaferân izlerinin bulunmasıdır.⁸¹ Bu mushafı İbn Battûta (ö. 770/1368) Mekke ziyareti esnasında gördüğünü belirtmekte,⁸² Medine tarihçisi Semhûdî de (ö. 911/1506) onun Hz. Osman mushafı olduğunu söyleyenlerin bulunduğu işaret etmektedir.⁸³

Yukarıda verilen bilgilerden, özellikle Tüçîbî'nin verdiği ayrıntılardan, Mekke mushafının Hz. Osman'ın özel mushafı ya da Zeyd b. Sâbit'in istinsah ettiği mushaflardan birisi olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Özellikle bazı harflere noktalama işaretlerinin konulmuş olması ve sûrelerin âyet sayılarının yazılmış olması bunun en önemli delilidir.

5. BASRA MUSHAFI

Meşhur seyyâh İbn Battûta (ö. 770/1368), Hz. Osman'ın şehit edildiği sırada okumakta olduğu mushafı Basra'daki Hz. Ali Mescidi'nde gördüğünü kaydeder. Kan izinin de Bakara (2) sûresinin 137. âyetinin yazılı olduğu yerde bulunduğunu ilave eder.⁸⁴ Onun, Hz. Osman tarafından Irak'a (Basra ve Kûfe) gönderilen iki nüshalardan birisi, yani Basra mushafı, üzerindeki kan izinin ise Hz. Osman'a ait zannedilsin diye sonradan konulmuş olma ihtimali üzerinde duranlar da vardır.⁸⁵

Basra'daki nüshasının âkıbeti hakkında farklı şeyler söylenmiştir. Bazı araştırmacılar onu, daha önce üzerinde durulan ve Kurtuba'da ortaya çıkan mushaf olarak görürken, Ömer Rıza Doğrul onun, bugün Taşkent'te bulunan Hz. Osman'ın özel mushafı olduğunu iddia eder⁸⁶ ki Taşkent mushafı hakkında ileride bilgi verilecektir.

6. KÛFE MUSHAFI

Kûfe mushafı olarak meşhur olan mushafın, Alemüddîn Ali b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 643/1245) döneminde Sûriye'nin bir kazası olan Tartûs'ta⁸⁷ korunmakta iken daha sonra Humus Kalesi'ne, I. Dünya Savaşı'nda da İstanbul'a nakledildiği bildirilir.⁸⁸ Daha önce de geçtiği üzere bu onun Hz. Osman'ın şehit edildiği sırada yanında bulunan özel mushafı olduğu da söylenmektedir.

D. GÜNÜMÜZDE BELLİ ŞEHİRLERDE BULUNAN VE HZ. OSMAN'A AİT OLDUĞU İDDİA EDİLEN MUSAFLAR

Tarihte olduğu gibi günümüzde de dünyanın değişik yerlerinde bulunan bazı kadim mushafların, Hz. Osman'ın kan izlerini taşıyan "imâm mushaf" olduğu iddia

⁸¹ bk. Tüçîbî, Kâsım b. Yûsuf es-Sebtî, *Müstefâdü'r-rihle ve'l-iğtirâb* (nşr. Abdülhafız Mansûr), Libya-Tunus: ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-kitâb, ts.,s. 326-327.

⁸² İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Rihletü İbn Battûta*, Beyrut, ts., s. 138; Abdülaziz Sâlim, a.g.e., s. 48.

⁸³ *Vefâü'l-vefâ*, I, 482; Abdülaziz Sâlim, a.g.e., s. 49.

⁸⁴ İbn Battûta, *Rihle*, s. 186; Abdülaziz Sâlim, a.g.e., s. 26.

⁸⁵ bk. Abdülaziz Sâlim, a.g.e., s.26-28.

⁸⁶ Doğrul, *Kur'an Nedir*, s. 66.

⁸⁷ Daha önce de değindiğimiz üzere Osman Keskiöğlü, Tartus'u Tarsus olarak vermiştir ki bu zühul eseri olmalıdır (bk. Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri, s. 134).

⁸⁸ bk. Zahid el-Kevserî, *Makâlât*, s. 12-14; Müneccid, *Dirâsât*, s., 50-55; Keskiöğlü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 133-141.

edilmektedir. Burada bunların en meşhurları olan Kahire ve Taşkent mushafı üzerinde durulacak, diğerleri hakkında kısa bilgi ile iktifa edilecektir. İstanbul Topkapı mushafı ise bundan sonraki başlık altında bu çalışmanın ana konusu olarak ele alınacaktır.

1. KÂHİRE MUSHAFI

Mısır tarihçisi Takiyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî'nin (ö. 845/1442) belirttiğine göre Mes'ûd b. Sa'd el-Hîfî adında Iraklı bir şahıs 347 senesinde Mısır'a, Hz. Osman mushafı olduğu söylenen ve üzerinde Hz. Osman'ın şehit edildiği esnada akan kanından izler bulunan bir nüsha getirir ve onu Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'ın (ö. 320/932) hazinelerinden temin ettiğini söyler. Onu İbn Bint Velîdi'l-Kâdî diye bilinen Abdullah b. Şuayb'e vermiş, ondan Ebu Bekir Hâzin alıp Amr b. Âs Câmîi'ne koymuş ve orada teşhir etmiştir. Câmîi imamı, bir gün ondan, bir gün de Mısır valisi Abdülâzîz b. Mervân'ın (86/705) yazdırdığı ve "Esmâ Mushafı"⁸⁹ diye meşhur olan nüshadan okumuş. Durum 378 senesine, Fâtîmî Azîz-Billâh dönemine kadar bu şekilde devam etmiş, o seneden sonra bu mushaf kaldırılmış, sadece Esmâ mushafı okunur olmuştur. Makrîzî şu kaydı da düşer: Bazı âlimler, onun, Hz. Osman'a nisbetini doğru bulmamaktadırlar. Çünkü hakkındaki nakil sahih değildir; bir kişinin söylemesiyle sabit olmaz.⁹⁰

Medine tarihine dair *Vefâü'l-vefâ* adlı meşhur eserin müellifi Semhûdî (ö. 911/1506), Kahire mushafındaki kan izinin Bakara sûresinin 137. âyetinin yazılı olduğu varak üzerinde bulunduğunu, o dönemde Medine ve Mekke'de üzerlerinde kan izleri görülen ve Hz. Osman mushafı olduğu öne sürülen başka nüshalardan da söz edildiğini kaydettikten sonra, "Hz. Osman'ın şehid edildiği zaman önünde bulunan imam mushaf bir tane idi. Görüldüğü kadarıyla birileri zikredilen nüshalara, imâm mushafa benzetmek için o âyet üzerine (karışımının çoğu zaferan olan kan rengindeki) halûk (veya hilâk) kokusu akıtmış" yorumunda bulunur. Ona göre zikri geçen nüshalar, Hz. Osman tarafından dönemin ana şehirlerine gönderilen mushafardan birisi olabilir.⁹¹ Öte yandan Haccâc b. Yusuf es-Sekaffî'nin (ö. 95/714), Hz. Osman mushaflarından istinsah ettirip belli şehirlere mushaflar gönderdiği rivayet edilir. Bilinebildiği kadarıyla Mısır'a gönderilen ilk resmî nüsha da budur. Dolayısıyla Kahire mushafının, Haccâc'ın gönderdiği nüsha olma ihtimali de vardır.⁹²

Kahire mushafını görenler arasında Abdülganî b. İsmail en-Nablusî (ö. 1143/1731) de bulunmaktadır. Nablusî, varaklarının parçalanmış vaziyette olduğunu, İskenderiye Körfezinde de Hz. Osman'a nisbet edilen bir başka nüshadan bahsedildiğini, fakat onu görmediğini kaydeder.⁹³ Ayrıca o, Amr b. Âs Câmîi'nde bulunan

⁸⁹ Kaynaklarda anlatıldığına göre Haccâc'ın Mısır'a bir mushaf göndermesini hoş karşılamayan Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân, sonraları Esmâ mushafı olarak meşhur olan ayrı bir mushaf yazdırmış, ardından onda hatalı yazım bulana mükafat vaatmişti. Kûfeli bir hâfız Sâd (38) sûresinin 23. âyetinde geçen na'ce kelimesinin yanlışlıkla nec'a olarak yazıldığını bulmuş ve mükafatı almıştır (Esmâ Mushafı hakkında bilgi için bk. Abdullah Hurşid, *el-Kur'ân ve ulûmuhû fi'l-Kâhire*, s. 62-73). Osman Keskiöğlü, gerçekte Esmâ mushafı için anlatılan bu olayı yanlışlıkla Kahire'deki Hz. Osman mushafı diye bilinen mushaf hakkında bir olay olarak nakletmiştir (bk. *Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*, s. 136).

⁹⁰ Makrîzî, Takiyyüddîn Ahmed b. Ali, *el-Mevâiz ve'l-'tibâr bi zikri'l-hutati ve'l-âsâr*, Beyrut ts. (Bulak 1270'ten ofset), II, 255; Abdülazîz Sâlim, *Advâ'*, s. 22-23.

⁹¹ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, I, 482.

⁹² Abdullah Hurşid, *el-Kur'ân ve ulûmuhû fi'l-Kâhire*, s. 63; Abdülazîz Salim, *Advâ'*, s. 25.

⁹³ Nablusî, *el-Hakikatü ve'l-mecâz*, s. 33, 243-244.

ve Hz. Ali mushafı olarak bilinen nüshanın, gerçekte Esmâ mushafı olduğunu söyler.⁹⁴

Kahire mushafı, bir süre el-Meşhedü'l-Hüseynî'nin yakınında bulunan Kâdî Fâzıl Medresesi'nde muhafaza edildi. Medrese kullanılmaz hale gelince Sultan Eşref Kansu el-Gavri, onu medresesinin karşısına inşa ettiği kubbe'ye nakletti. 1275 senesine kadar orada kaldı. Oradan diğer Nebevî emanetlerle birlikte Zeyneb Mescidi'ne, sonra Kale'deki emtia hazinelerine, hicrî 1304'te Dîvânü'l-Evkâf'a, ertesi yıl Kasr-ı Âbidîn'e, aynı sene el-Mescidül-Hüseynî'ye nakledildi. Günümüze kadar da burada bulunmaktadır.⁹⁵

Takiyyüddîn el-Makrîzî (ö. 845/1442), Kahire'de Selahaddîn Eyyûbî'nin vezîri Kadî Fazıl Abdürrahîm b. Ali'nin Medresesinde (el-Medresetü'l-Fâziliyye) Kûfi hatla yazılı çok değerli bir nüshanın bulunduğunu, halkın onu Hz. Osman'a nisbet ettiklerini, Kadî'nin otuz bin kûsur dînara satın aldığı kaydederek⁹⁶ ki bu nüsha yukarıda sözü edilen Kahire mushafı olmalıdır.

Zerkânî Kahire nüshasının büyük ihtimalle daha sonraki dönemlerde Hz. Osman mushaflarından birisinin yazısı esas alınarak istinsah edilmiş olabileceğini belirlerken,⁹⁷ bu mushaf üzerinde bir araştırma yapmış olan Suad Mâhir onun, Hz. Osman'a nisbetini sahih bulmaz ve Mısır Vâlisi Abdülazîz b. Mervân'ın yazdırdığı mushaf olabileceğini öne sürer. Salahaddin Müneccid de onun, hicrî I. asra ait olmadığını söylemektedir.⁹⁸

2. TAŞKENT MUSHAFI

Bugün Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te Hz. Osman'a nisbet edilen bir mushaf bulunmaktadır. Daha önceleri Semerkant'ta muhafaza edilen Taşkent nüshasının mazisi ile ilgili bir çok şey söylenmiştir: a) Aslında Basra'da muhafaza edilen nüsha olup Timurlenk (771-807/1370-1405) vasıtasıyla Semerkant'a intikal etmiştir. b) Mısır'daki Memlûk Sultanı Zâhir Baybars'ın (658-676/1260-1277) Moğol Altın Orda Hanı Berke Han'a gönderdiği nüshadır. c) Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 895/1490) atası Ebu Bekir Kaffal eş-Şâşî (ö. 507/1114/) Bağdat'tan getirmiştir. d) Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın tabiblikten anlayan müridlerinden birisi, bir Osmanlı sultanını tedavi etmesi karşılığında onu İstanbul'dan alıp Ubeydullah Ahrâr'a vermiştir.⁹⁹

Bu nüsha, Moğol devletinin inkırâzına kadar Semerkant'ta Hâce Ubeydullah Ahrâr Mescidi'ne bitişik Ak Medrese'de muhafaza edilmişti. Hz. Osman'ın şehid edildiği esnada okumakta olduğu ve kan izinin de Bakara sûresinin 137. âyetinin yazılı olduğu varak üzerinde bulunduğu söylenen mushaf, önemli günlerde ve değişik vesilelerle ziyarete açılı, halk onu ziyaret eder ve onunla teberrükte bulunurlardı. Hicrî 1285 senesinde Ruslar'ın şehri işgaline kadar Semerkant'ta Ubeydullah Ahrâr Hazretleri (ö. 895/1490) ve ondan sonra da çocukları ve müridlerinin gözetiminde muhafaza edildi. Bölgeden sorumlu Rus generali ilgisizlikten ve değerinin bilinmememesi

⁹⁴ Nablusî, a.g.e., s. 244.

⁹⁵ bk. Ahmed Teymur Paşa, *el-Âsârü'n-Nebeviyye*, Kahire 1971, s. 38-46; Müneccid, *Dirasat*, s. 46; Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s. 23-24.

⁹⁶ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, II, 366; Doğrul, *Kur'an Nedir*, s. 66.

⁹⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, I, 397-398.

⁹⁸ Müneccid, *Dirâsât*, s. 53.

⁹⁹ Taşkent mushafının mazisi ile ilgili daha başka şeyler de anlatılmaktadır. Bu konuda bk. Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s. 28-29; İsmail Mahdum, *Târîhu'l-mushafî'l-Osmânî fî Taşkand*, Taşkent 1391/1971, s. 33-38.

sinden ötürü zayi olacağını, kimsenin de okuyamadığını öne sürerek onu Petersburg'daki Genel Kütüphane'de muhafaza etmek istemiş, kütüphaneden sorumlu Molla Abdülcelil ve Müfti Molla Yahya'nın yazılı rızalarını alarak bu işi gerçekleştirmişti. General, bu iki âlime bu iş için 100 ruble ödemişti. Mûsa Cârullah'ın bu iki âlimi, bu tavırlarından ötürü hainlikle suçladığı görülür.¹⁰⁰

Musa Cârullah'ın verdiği biliye göre mushafın yarıya yakını değişik dönemlerde teberrük, hırsızlık vs. amaçlarla koparılarak zayi edilmiştir. Hafız Abdülkerim E-fendi Kütüphanesi'nde bazı sayfalarının bulunduğu söylenir.¹⁰¹

Petersburg Arkeoloji Enstitüsü 1895 senesinde A'râf sûresinden bir sayfasını 2000 nüsha olarak, 1905 senesinde Yâsîn sûresini, hicri 1322 senesinde de elde kalan kısmının tamamını 50 nüsha olarak tabetmişti. Tabedilen nüshalardan Sultan Abdülhamid, İran Şahı, Afgan ve Fas emirleri gibi dönemin İslâm memleketlerindeki idarecilere hediye edilmiş, yirmi beş tanesi de her biri 500 ruble bedelle satılmıştı.¹⁰²

1917 komünist ihtilali üzerine müslümanlar bu mushafı Ruslar'dan talep etmişler, 1918'de Başkırdistan'ın başşehri Ufa'ya getirilmiş, getirilişi esnasında büyük bir coşku yaşanmıştı. Burada kaldığı sürede özellikle Türkistan ve Özbekistan müslümanlarının onu kendi memleketlerine götürme talepleri olmuş, neticede 1924 senesinde Özbekistan'ın başkenti Taşkent'e nakledilmiştir. Taşkent'e getirilişinde de coşkulu ve dramatik anlar yaşanmıştır. Çeşitli memleketlerden gelen müslümanların ziyareti yaklaşık bir sene sürmüştür. Nihayet 1926'da Taşkent Eski Eserler Müzesi'nde koruma altına alınmıştır.¹⁰³ Daha sonraki dönemlerde Dînî İdare tarafından fotoğrafı çekilmiş ve ondan üç nüsha yapılmıştır. Birisi dönemin Pakistan Reisi Muhammed Eyüp Han'a, Merkez'i 1964 senesindeki ziyareti esnasında, diğer bir tanesi de Hind Cumhurbaşkanı Zakir Hüseyin'e hediye edilmiştir. Ayrıca Taşkent İdare Kütüphanesi'nde Petersburg Arkeoloji Enstitüsü'nün 1905 yılında tabettiği nüshalardan iki adet bulunduğu, İdare'nin onlardan birini Fas Kralı II. Hasan'a hediye ettiği bildirilir.¹⁰⁴ Eksik haliyle bir nüshası Kahire Eski Hıdıviyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰⁵ Bir nüshasının da Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde mevcut olduğu haberini aldım.

Kazanlı (Tatar) âlim Şehabüddin Mercânî'nin (ö. 1889), tetkikine göre o, Hz. Osman'a ait değildir. Çünkü ondaki bazı kelimelerin yazımı, Hz. Osman mushaflarının imlâsına uymamakta, daha sonraki dönemlerde gelişen imlâyı yansıtmaktadır.¹⁰⁶ Musa Cârullah da Taşkent mushafıyla Hz. Osman mushafının, kaynaklarda verilen bilgilere göre, ebat açısından karşılaştırıldığında birbirini tutmadığını, Taşkent mushafının daha büyük olduğunu söylemektedir.¹⁰⁷ Taşkent mushafının tarihi seyri üzerine küçük hacimli bir eser yazan İsmail Mahdum, onun, Hz. Osman'ın kan izlerini taşıyan mushaf olmasa da Halife'nin diğer şehirlere gönderdiği nüshalardan

¹⁰⁰ İsmail Mahdum, a.g.e., s. 29.

¹⁰¹ İsmail Mahdum, a.g.e., s. 29; Zâhid el-Kevserî, *Makâlât*, s. 14; Keskiöğlü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 138.

¹⁰² İsmail Mahdum, a.g.e., s. 22-24.

¹⁰³ İsmail Mahdum, a.g.e., s. 25-31.

¹⁰⁴ İsmail Mahdum, a.g.e., s. 32.

¹⁰⁵ Zâhid el-Kevserî, *Makâlât*, s. 14; Keskiöğlü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 138.

¹⁰⁶ Zâhid el-Kevserî, *Makâlât*, s. 13-14; Keskiöğlü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 137-138; İsmail Mahdum, a.g.e., s. 34.

¹⁰⁷ İsmail mahdum, a.g.e., s. 37.

birisi olabileceğini öne sürse de¹⁰⁸ Selahaddin Müneccid, onun hattının, Hz. Osman dönemine kadar geri gitmediğini, ancak hicrî II. veya III. asra ait olabileceğini, günümüzde Kayrevan'da bulunan hicrî III. asra ait nüshanın hattına benzediğini kaydeder.¹⁰⁹

3. TOPKAPI MUSHAFI

Çalışmanın asıl konusunu oluşturan bu mushaf, bundan sonraki bölümde ele alınacaktır.

4. DİĞER MUSHAFLAR

a) İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesi Mushafı. İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi'nde (nr. 457) bulunan bir mushaf da Hz. Osman'a nisbet edilmektedir.¹¹⁰ Salahaddin Müneccid bu nüshanın, görebildiği en eski mushaf olduğunu, muhtemelen birinci hicrî asrın sonlarında yazıldığını öne sürmekte ve buna onda harekeleme işaretlerinin yer almasını ve ayrıca sûrelerin isimlerinin altınla yazılı olmasını delil getirmektedir.¹¹¹

b) Londra Mushafı. Londra India Office Kütüphanesi'nde bulunan bir nüsha da Hz. Osman'a nisbet edilmekte, onun İngilizler tarafından Moğol hükümdarından kalan saraydan alınarak İngiltere'ye götürüldüğü bildirilmektedir.¹¹² Onun Şam mushafı olduğunu, Rusya üzerinden İngiltere'ye intikal ettiğini öne sürenler de bulunmaktadır.¹¹³

III. TOPKAPI MUSHAFI

A. MUSHAFIN TAVSİFİ

Topkapı Sarayı Müzesi'nde (Müze No: 41, Envanter No: 32, Kütüphane No: H.S. 194) bulunan mushaf, 460mm boy 400 mm eninde, deri üzerine, sahifede Kûfî yazı ile 300 mm uzunluğunda, 18 satırdan, 410+3 yapraktan oluşmaktadır. Noktalama işaretleri kırmızı renkle belirlenmiştir.¹¹⁴ Kütüphane'nin Arapça Yazmalar Kataloğunu hazırlayan Fehmi Edhem Karatay'ın verdiği bilgiye göre nüshanın baş kısmına düşülen 1226 (1811-12) tarihli kayıta III. Halife Hz. Osman'ın şehâdeti esnasında tilavet ettiği mushaf olduğu belirtilmektedir. Sonuna ilâve edilmiş muhtelif boyda üç Kur'an yaprağı da bulunmaktadır. Karatay'a göre bu mushaf, muhtemelen hicrî I. veya II. asırda istinsah edilmiştir.¹¹⁵

¹⁰⁸ İsmâil Mahdûm, a.g.e., s. 40-41.

¹⁰⁹ Müneccid, *Dirâsât*, s. 50. Taşkent mushafı için bk. Abdülaziz Sâlim, *Advâ'*, s.28-30.

¹¹⁰ Keskiöğlü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 139.

¹¹¹ Müneccid, *Dirâsât*, s., 55.

¹¹² Demirci, Muhsin, *Kur'an Tarihî*, İstanbul 1997, s. 159.

¹¹³ Subhî Sâlih, *Mebâhîs*, s. 89.

¹¹⁴ Müneccid, a.g.e., s. 55.

¹¹⁵ Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1962, I, 1. İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nde 408 varakın mikrofilm çıktısı bulunmaktadır.

B. MUSHAFIN TARİHİ SEYRİ

Topkapı Sarayı Müzesi mushafının, İstanbul'a ne zaman ve kim tarafından getirildiği konusunda fazla bir bilgi elde edemedik. Kütüphane'nin Arapça Yazmalar Kataloğu'nu hazırlayan Fehmi Edhem Karatay'ın belirttiğine göre Kütüphane'de bulunan mushaflar, sarayın müze haline getirilmesinden önce muhtelif köşk ve odalarında bulunan nüshalardan teşekkül etmiştir.¹¹⁶ Buna göre o, Osmanlı Devleti'nin herhangi bir döneminde devlet sarayına intikal etmiş olabilir. Zâhid el-Kevserî gibi âlimlerin kaydettiklerine göre I. Dünya savaşı esnasında İslam coğrafyasında, özellikle Osmanlı'nın hüküm sürdüğü topraklarda bulunan kadim mushaflar, muhafaza için İstanbul'a getirilmiştir. İstanbul'a getirildiği söylenenler arasında Medine, Şam ve Humus mushaflarının isimleri zikredilir. Savaş sonrasında bir kısmının, ait oldukları şehirlere iade edildiği de söylenir.¹¹⁷ İstanbul Topkapı mushafının, işte I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın başkentine getirilen o nüshalardan birisi olması muhtemeldir.

C. MUSAFLARDA SONRADAN İHDAS EDİLEN UNSURLAR AÇISINDAN İNCELENMESİ

Kadim bir mushafın, Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği nüshalardan birisi olup olmadığını tesbitte ilk olarak yapılacak işlerden birisi, onun, sonraki dönemlerde ihdas edilen unsurlar açısından incelenmesidir. Topkapı mushafı da burada öncelikle bu yönden tahlil edilecektir.

1. Sûre ve Âyet Başları

Topkapı mushafında sûrelerin isimleri yazılmamış, ancak sûreler genelde bir satırı veya yerine göre yarım satırı alacak şekilde, her yerde yeknesak olmayan geometrik şekillerle birbirinden ayrılmıştır. Bu şekiller genelde dikdörtgen içine alınmıştır. Onda ayrıca âyet sonları da işaretlenmiş vaziyettedir.¹¹⁸

Ebu Nasr Yahyâ b. Ebu Kesîr et-Tâî'den (ö. 129/747) gelen bir bilgiye göre Kur'an, Hz. Osman mushaflarında Kur'an dışı her türlü unsurdan arındırılmıştı. Mushaflara (gayr-i resmî de olsa) ilk olarak tâ ve yâ harflerini birbirinden ayırmak için işaretler, ardından âyet sonlarını belirlemek amacıyla noktalar, daha sonra da sûre başları ve sonları ihdas edilmiştir.¹¹⁹ Yahyâ b. Ebu Kesîr'in belirttiğine göre müslümanlar, önceleri mushaflarda sonradan ihdas edilen işaretler açısından âyet başlarına koydukları üç noktadan başka bir şey bilmiyorlardı.¹²⁰ Bundan, âyetler arasının, önceleri üç nokta ile ayrıldığı sonucu çıkmaktadır.

Öte yandan mushaflara sûre sonlarının ve her sûrenin âyet sayılarının yazılıp yazılamayacağını sorulması üzerine İmâm Mâlik'in (ö. 179/795), büyük ana mushaflara sûre sonlarının veya herhangi bir şeyin, meselâ harekeleme işaretlerinin yazılmasını hoş karşılamaması, bu tür işaretlerin sadece çocukların Kur'an öğrendikleri mushaflara konulmasına müsaade etmesi,¹²¹ mushaflara çeşitli işaretlerin konulmasının uzun süre genel kabul görmediği anlamına gelmektedir.

¹¹⁶ Karatay, *Arapça Yazmalar Kataloğu*, I, önsöz.

¹¹⁷ bk. Zâhid el-Kevserî, *Makâlât*, s. 12

¹¹⁸ Örnek için bu çalışmanın sonunda verilen Ek-2'ye bakılabilir.

¹¹⁹ Dâni, *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif* (nşr. İzzet Hasan), Dimaşk 1986, s. 2, 35, 17.

¹²⁰ Ebu Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 241-242; Dâni, *el-Muhkem*, s. 17.

¹²¹ Dâni, *el-Muhkem*, s. 17.

Önde gelen talebelerinden Ebu Muhammed Abdullah b. Abdülhakem'in (ö. 214/829) belirttiğine göre İmâm Mâlik, bir gün gümüş süslü bir mushaf çıkarmış, onda sûre sonları satır boyunca uzanan mürekkeple belirlenmiş, âyetlere de yine mürekkeple noktalama işaretleri konmuştu. İmâm Mâlik, onun dedesine ait olduğunu ve dedesinin onu Hz. Osman mushaflarının istinsah edildiği dönemde yazdığını belirtmiştir.¹²² Eğer ona sûre sonları ve noktalama işaretleri sonraki dönemlerde değil de ilk yazıldığı sırada konulmuşsa, bu tür işaretlerin gayr-i resmî olarak kullanılmasının çok erken dönemlere kadar gittiği söylenebilir.

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflarda sûreler ve âyetler arası herhangi bir işaretle ayrılmış değildi. Tevbe hariç sûrelerin başına besmelenin yazılmış olması, sûreleri birbirinden ayırma işlevini zaten görmekteydi. Sûrelerin ve âyetlerin birbirinden belli şekillerle ayrılması sonraki dönemlerde gerçekleştirildiğine göre Topkapı nüshasının Hz. Osman mushafı olması ihtimali zayıf kalmaktadır.

2. Tahmis ve Ta'şirler

Topkapı mushafında âyet sonları belirlendiği gibi âyetler sûre içerisinde beşli (tahmis), onlu (ta'şir) ve yüzlü (ta'şîrüt-ta'şîr) gruplara da ayrılmıştır. Âyet sonları genelde küçük çiçek şekli veya ince düz çizgiler, daire içine alınmak suretiyle; tahmisler âyet sonu işaretinin biraz daha büyüğü ile; ta'şirler de tahmisler için kullanılan şeklin daha büyüğü ve daire içine farklı şekillerin çizilmesiyle belirlenmiştir. Âyet sayısı 100 ve 100'ün üzerinde olan sûrelerde ise her yüz âyetin sonuna küçük dikdörtgen şekli çizilmiş, dikdörtgenin içine "mie" kelimesi veya ona benzer bir kelime yazılmıştır.¹²³

Ebu Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) ifadesine göre tâbiîn neslinden itibaren müslümanların yaşadığı bütün şehirlerde İslâm âlimleri büyük ve küçük ebatlardaki mushaflara nakt konusunda ruhsat vermişler, sûre başlangıçlarını, âyetlerin sayısını yazmayı, âyetleri beşerli ve onarlı gruplara ayırmayı sakıncalı bulmamışlardır.¹²⁴ Sahâbeden İbn Mes'ûd, tâbiînden Mücâhid, Ebû'l-Âliye, İbn Sîrîn, Atâ gibi şahsiyetlerin ta'şiri hoş karşılamadıklarına, İbn Mes'ûd'un ta'şir konmuş bir mushafı görünce ta'şirleri kazdığına dair verilen bilgiler¹²⁵, ayrıca Katâde'nin "Müslümanlar önce nakt yaptılar (harekeleme işaretleri koydular?), ardından tahmis ve ta'şirleri belirlediler" sözü, Hz. Osman döneminde resmî mushafların yazımının ardından bazı müslümanların, ellerinde bulunan mushaflara bu tür işaretleri koymaya başladıklarını gösterir. Bu ve benzeri rivayetlere dayanan Nihad M. Çetin, "Mushafların naktını ve âyetlerin beşer beşer ve onar onar işaretlenmesini sahâbe ile tâbiînin ilk neslinden olanların başlattıklarına delalet eden rivayetler vardır."¹²⁶ demektedir. Tüm bunlar aynı zamanda Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği ana (imam) mushaflarda bu tür şekillerin yer almadığını gösterir.

Bunların yanı sıra bazı kaynaklarda Kur'an âyetlerini ilk defa tahmis ve ta'şirlere ayıranın Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/708) olduğuna dair rivayet yer alır.¹²⁷

¹²² Dâni, *el-Muhkem*, s. 17.

¹²³ Örnekler için Ek-1 ve diğer eklere bakılabilir.

¹²⁴ *Kitâbü'n-Nakt* (aynı müellife ait el-Mukni'nin zeylinde basılmıştır), s. 130.

¹²⁵ Ebu Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 240-241; Dâni, *el-Mukni*, s. 14-15.

¹²⁶ Çetin; Nihad M., "Arap (Yazı)", *DİA*, İstanbul 1991, II, 279.

¹²⁷ Dâni, *el-Muhkem*, s. 6, 7; a.mlf., *Kitâbü'n-Nakt*, s. 129.

Bu bilgiyi de dikkate aldığımızda sûreleri tahmis ve ta'sirlere ayırma işleminin gayr-i resmî olarak erken dönemde başladığını, bu işi resmî olarak ilk yapan kişinin ise Nasr b. Âsım olduğunu söyleyebiliriz.

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Sûre başı ve âyet sonu şekillerinin, tahmis ve ta'sirlerin, Topkapı mushafına sonradan ilave edilmiş olması ve dolayısıyla bu mushafın Hz. Osman mushafı olması ihtimali yok mudur? Bu soruya olumlu cevap vermek mümkün değildir. Zîra bu mushafta söz konusu şekiller için satır içinde yeterli bir boşluk bulunmaktadır. Bu durum özellikle sûre başlarıyla ta'sir ve ta'sîru't-ta'sîrlerde daha belirgindir.

3. Hurûf-ı Mukattaanın Âyet Sayılmaması

Topkapı mushafında sûrelerdeki tahmis ve ta'sirler incelendiğinde 29 sûrenin başında yer alan hurûf-ı mukattaanın müstakil birer âyet sayılmadığı, her birinin ilk âyetin bir parçası olarak kabul edildiği görülmektedir. Kaynaklarda kaydedildiğine göre Basralı kıraat âlimleri, hurûf-ı mukattaanın hiçbirini tam bir âyet kabul etmemiş, Kûfeliler ise elif-lâm-mîm, elif-lâm-mîm-sâd, hâ-mîm, kâf-hâ-yâ-ayn-sâd, tâ-hâ, tâ-sîn-mîm ve yâ-sîn harflerini birer; hâ-mîm-ayn-sîn-kâf harflerini iki âyet sayarken diğerlerini ilk âyetin parçası saymışlardır.¹²⁸ Bu bilgilerden hareketle Topkapı mushafında âyetlerin, Basralı kıraat âlimlerinin sayımına göre numaralandırılmış olduğu rahatlıkla söylenebilir. İleride verilecek bilgilerden de anlaşılacağı üzere mushafa harekeleme ve noktalama işaretleri de resmî olarak ilk kez Basra'da konulmuştur.

4. Harekeleme İşaretleri (Şeklü'l-mushaf)

Topkapı mushafında kelime sonları nokta ile harekelenmiştir. Üstün hareke harfin üzerine, esre altına, ötre önüne (sol orta kısmına) bir nokta ile, tenvinler iki nokta ile işaretlenmiş, şeddeler ise belirtilmemiştir.¹²⁹

Arap harfleri önceleri noktasız ve harekesizdi.¹³⁰ Fetihler neticesinde yabancı unsurların müslüman olarak Araplar'a karışması ile Araplar'ın selikalarının bozulması ve özellikle Kur'an kıraatinde hatalı okumaların baş göstermesi üzerine Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Kur'an'ın metnini baştan sona kadar farklı mürekkeple ve nokta şeklindeki hareketlerle harekeledi. Ebü'l-Esved, mushafı harekeleme işini gerçekleştirmek için Basra valisi Ziyâd'ın kendisine gönderdiği otuz kişi arasından Abdülkaysoğulları'ndan bir kişiyi seçti ve ona: "Yanına mushafı ve mushaf yazısının renginden farklı olan bir boya (kırmızı mürekkep) al! Bir harfi telaffuz ederken dudaklarımı açtığım (üstün harekeyi seslendirdiğim) zaman harfin üstüne (o farklı renkle) bir nokta koy, dudaklarımı öne doğru birleştirdiğimde (zamme harekeyi seslendirdiğimde) harfin yanına (önüne), dudaklarımı aşağıya doğru kırdığımda (esre harekeyi seslendirdiğimde) altına koy, bu hareketlerden birini gunne ile seslendirirsem iki nokta koy" dedi.¹³¹ Ebü'l-Abbas el-Müberred (ö. 286/900) mushafa harekeleme işaretleri-

¹²⁸ Zemaşerî, Muhmud b. Ömer, *el-Keşşâf*, Beyrut 1388/1947, I, 105-106; Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Kahire 1376/1957, I, 170-171.

¹²⁹ Örnekler için çalışmanın sonunda verilen eklere bakılabilir.

¹³⁰ Dâni, *el-Muhkem*, s. 2; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 7.

¹³¹ Dâni, *el-Muhkem*, s. 3-4, 6-7; İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist* (nşr. Mustafa Şüveymî), Tunus 1405/1985, s. 190-191; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 250; İzmîrî, *Târîh-i Kur'an*, s. 16; Zencânî, Ebu Abdullah, *Târîhu'l-Kur'ân*, Beyrut 1388/1969, s. 87-88; Durmuş, İsmail, "Harf", DİA, İstanbul 1997, XVI, 161-162.

ni ilk olarak Abdulkaysoğulları'ndan birisinin koyması sebebiyle, nakt işini kendi zamanına kadar Basra'da bu kabile mensuplarının yürüttüğünü kaydeder.¹³² Ebü'l-Esved'le ilgili rivâyetten, harekeleme işinin kelimelerin sonu ile sınırlı kaldığı ve onun sadece harekeleri ve tenvini koyduğu anlaşılmaktadır.¹³³

Ebü'l-Esved, harekeleri noktalarla belirlediği için bu işleme *şekli'l-mushaf*'ın yanı sıra, özellikle ilk zamanlarda *naktu'l-mushaf* da denilmiştir.

Daha sonraki asırda Hafîl b. Ahmed (ö. 175/791) bunlara hemz, teşdîd, revm ve işmâmî ilave etmiş ve Ebü'l-Esved'in nokta koymak sûretiyle belirlediği harekeleme işaretlerini, bugünkü üstün, esre ve ötre şekillerine dönüştürmüştür. Ötre hareke için küçük vâv, esre için harfin altına küçük yâ, üstün için harfin üstüne hafif yatık elif harfini yazmış, şedde için *şedîd* kelimesinin ilk harfi olan "şin" harfini, şeddesiz olan için de *hafîf* kelimesinin ilk harfi olan "hı"yı (ح) belirlemiştir.¹³⁴

5. Noktalama İşaretleri (İ'câmü'l-Kur'ân)

Yazımda şekil olarak birbirine benzeyen harfleri ayırt etmek için konan noktalama işaretleri Topkapı mushafında bugünkü harekeleme işaretlerine benzer şekilde yatık çizgilerle belirlenmiştir. Bu çizgiler meselâ bâ harfinin altına bir, tâ'nın üzerine iki, sâ'nın (ث) üzerine üç, yâ'nın altına iki, nûn'un üzerine ise bir tane; cîm'in altına bir, hı'nın (ح) üzerine bir tane; fâ'nın üzerine bir kâf'ın altına bir; zâ (ذ) harfinin üzerine bir tane olmak üzere konulmuştur.¹³⁵

Yazıda birbirine benzeyen harfleri ayırt etmek için bazı harflere nokta konulmasının tarihiyle ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte meşhur olan telakkiye göre işlem, Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî'nin (ö. 95/714) emriyle Ebü'l-Esved'in öğrencileri olan Nasr b. Âsım ile (ö. 89/708) Yahyâ b. Ya'mer (ö. 129/746) tarafından İbrânî ve Süryânî yazıları örnek alınarak gerçekleştirilmiştir.¹³⁶ Bu işi ilk kez Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) yaptığı da söylenir.¹³⁷

Seleften İbn Mes'ûd gibi bazı âlimlerin, "Ku'an'ı tecrid ediniz; ona hiç bir şeyi karıştırmayınız!" tarzındaki talimatları, Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve İbn Sîrîn'in (ö. 110/728) mushafı nakti hoş karşılamadıklarına dair rivayetler,¹³⁸ aslında noktalama işaretlerinin gayr-i resmî de olsa erken dönemden itibaren kullanılmaya başlandığını gösterir. Hasan el-Basrî'nin kelimelere noktalama işaretlerini kırmızı renkle koymada sakınca görmediği bildirilir.¹³⁹ Mushaflarda ilk noktalama işaretlerinin tâ ve yâ harflerine konulduğu ve bunun da mushaf için bir nûr sayıldığı yönündeki Yahyâ b. Ebu Kesîr rivayeti daha önce zikredilmişti.¹⁴⁰ Yahyâ b. Ebu Kesîr'in talebelerinden Ebu Amr Abdurrahman b. Amr el- Evzâî'nin (ö. 157/774) de hocası gibi düşündüğü nakledilir.¹⁴¹

Nihad M. Çetin, noktalama işaretlerinin kullanımını Asr-ı Saadet'e kadar götürme temayülündedir. Ona göre harflerin noktalanmasını çok eski tarihe (Enbâr ve

¹³² Dâni, *el-Muhkem*, s. 7.

¹³³ Dâni, *el-Muhkem*, s. 19.

¹³⁴ Dâni, *el-Muhkem*, s. 6-7; Çetin, Nihad M., "Arap (Yazı)", DİA, III, 280.

¹³⁵ Bazı örnekler için çalışmanın sonunda verilen eklere bakılabilir.

¹³⁶ bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 251; İzmirli, *Târih-i Kur'an*, s. 16; Durmuş, İsmail, "Harf", DİA, XVI, 161-162.

¹³⁷ bk. İzmirli, *Târih-i Kur'an*, s. 16.

¹³⁸ Dâni, *el-Muhkem*, s. 10-11.

¹³⁹ Dâni, *el-Muhkem*, s. 12.

¹⁴⁰ bk. Dâni, *el-Muhkem*, s. 17.

¹⁴¹ Askerî, Ebu Ahmed Hasan b. Abdullah, *Şerhu mâ yekau fihî't-tashîf ve't-tahrîf* (nşr. Seyyid Muhammed Yûsuf), Dimaşk 1401/1981, s. 16.

Hîre devresinin başlarına) kadar çıkararak rivayetler ve bazı Cahiliye devri şâirlerinin yazıyla ilgili ifadeleri bir tarafa bırakılırsa, Hz. Peygamber'in zamanında bazı harflere ayırdedici noktalama işaretlerinin konulduğuna dair açık bilgi vardır. Nihad M. Çetin bu görüşünü teyit için bazı rivayetler ile kitabe ve papirüs türü vesikaları delil getirmekte, ancak harfleri noktalama işinin her zaman değil de yalnız lüzumlu görülen yerlerde yapıldığını ilave etmektedir. Ona göre vahyin yazılmasında, başlangıçta - kısmî de olsa- nakt kullanılmış, sahâbîler mushafı bunlardan tecrit etmişlerdir. Daha sonra lâhn ve tashif endişesiyle mushaf önce harekelenmiş, sonra da harfleri noktalanmıştır.¹⁴² Bunun yanında bu yaklaşımı ikna edici görmeyen, dolayısıyla noktalama işaretlerinin daha sonraki dönemlerde ihdas edildiğini savunan araştırmacılar da bulunmaktadır.

Yahyâ b. Ya'mer ile Nasr b. Âsım'ın mushaflara ilk noktalama işaretlerini koyan kişiler olduğuna dair rivayetlerin olduğunu daha önce belirtmiştik. Ebu Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), iki âlimin mushafa Basra şehrinde ilk olarak nokta koyan kişiler olmasını muhtemel görmektedir.¹⁴³ Bu açıklamadan noktalamanın diğer şehirlerde daha önceden yapılmaya başlandığı veya bu işlemi resmî olarak ikisinin gerçekleştirdiği sonucu çıkarılabilir.

Mushaflara noktalama işaretlerinin konulmasıyla ilgili olarak önemli bir bilgi Ebu Ahmed el-Askerî (ö. 382/992) tarafından aktarılır. Buna göre müslümanlar Kur'an'ı Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân zamanına kadar (65/685-86/705) kırk küsur sene Hz. Osman mushaflarına göre okudular. Hatalı okuyuşların yayılması üzerine dönemin Irak bölgesi vâlisi Haccâc (ö. 95/714), kâtiplerinden, birbirine şekil olarak benzeyen harflere alâmetler koymalarını istedi. Bu işi Nasr b. Âsım yürüttü; naktı tek ve çift olarak ve bazı harflerin üzerine, diğerlerinin de altına koymak suretiyle yazıda şekil olarak benzer harfleri birbirinden ayırdı.¹⁴⁴ Böylece Ebü'l-Esved'den sonra yazının ikinci ve ciddî bir islah safhası yine mesâhife bağı olarak cereyan etmiş bulunuyordu. Ebü'l-Esved'in harekeye delalet etmek üzere koyduğu noktalar yuvarlak ve siyah mürekkeple yazılan metne bunlar bir ilave sayıldığı için ayrı renkle (kırmızı mürekkeple) konuyordu. Harflerin tefriki için konacak işaretlerin daha önce de kısmen mevcut noktalarla gösterilmesinin karışıklığa yol açacağı düşünülerek bunlar, ufkî ve daha yaygın şekliyle sağdan sola doğru alçalan hafif meyilli çizgiler halinde konuldu ve harfin aslî bünyesinden sayıldığı için siyah mürekkeple yazıldı.¹⁴⁵ Aslında harflerin noktalanması muhtelif safhalar geçirmiştir.¹⁴⁶ Noktalama işaretlerinin Topkapı mushafında da sağdan sola doğru alçalan hafif meyilli çizgiler halinde konulduğunu daha önce kaydetmiştik.

Sonraki dönemlerde müslümanların, özellikle kıraatle meşgul olanların, mushaflara noktalama işaretlerini koymalarına ilişkin bir ayrıntı, Halef b. Hişâm el-Bezzâr'dan (ö. 229/844) gelir. Onun belirttiğine göre kıraat imamlarından Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) Kur'an'ı okur, etrafındakiler de onun okuyuşuna göre mushaflarına noktalama işaretlerini koyarlardı.¹⁴⁷

¹⁴² Çetin, Nihad M., "Arap (Yazı)", DİA, III, 279. Ebu Abdullah ez-Zencânî, noktalama işaretlerinin İslâm'dan önce de kullanıldığı yönündeki görüşü benimseyenlerdendir (bk. *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 89).

¹⁴³ *el-Muhkem*, s. 6.

¹⁴⁴ Askerî, *Şerhu mâ yekau fihî't-tashîf ve't-tahrîf*, s. 14; Keskiöglü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 155.

¹⁴⁵ Çetin, Nihad M., "Arap (Yazı)", DİA, III, 279, 280.

¹⁴⁶ Bu konuda bk. Keskiöglü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 155.

¹⁴⁷ Dânî, *el-Muhkem*, s. 13.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Katalogu'nu hazırlayan Fehmi Edhem Karatay, Topkapı mushafının birinci veya ikinci hicrî asra ait olabileceğini söylerken¹⁴⁸, son dönem araştırmacılarından Salahaddin Müneccid, Hz. Osman'ın yazdırdığı ilk mushafların nakt ve süsleme gibi sonradan ihdas edilen unsurlardan arındırılmış olmasından ve Topkapı mushafında bu tür unsurların yer almasından hareketle onun, Hz. Osman mushafı olamayacağını belirtir ve ikinci asra ait olmasını tercihe daha şayan bulur. Ayrıca o, Topkapı mushafı gibi bugün dünyanın değişik yerlerinde bulunan ve Hz. Osman'a ait olduğu söylenenlerin, Hz. Osman'ın muhtelif şehirlere gönderdiği resmî mushaflardan çoğaltılmış olabileceğini, Hz. Osman mushaflarından çoğaltıldığı için de onlara mecazen Hz. Osman mushafı dendiğini kaydeder.¹⁴⁹ Ona göre gerçekte Hz. Osman'a nisbet edilen ve üzerinde kan izleri bulunan mushaf, ibtidâî Medine hattıyla yazılı olmalıdır ki Medine hattında fennî sanat eserleri; süsleme, tezhîb, nokta ve hareke, tahmis ve ta'sîr bulunmamalıdır. Zira kaynaklar Hz. Osman mushaflarının bu tür unsurlardan tamamen mücerret olduğunu bildirmektedir.¹⁵⁰

İlk dönemlerde noktalama ve harekeleme işaretleri için kullanılan mürekkeplerin rengi konusunda kaynaklarda şu bilgilere rastlamaktayız: Medineliler eskiden beri mushaflarda hareke ve noktalar için kırmızı ve sarı olmak üzere iki renk kullanmışlardır. Kırmızı, harekeler, sükûn, teşdid ve tahfif için, sarı ise sadece hemzeler için kullanılmıştır.¹⁵¹ Iraklılar ise bütün nakt işaretleri için yalnızca kırmızı renk kullanmışlardır. Kûfe ve Basralı bazı müslümanlar, mushaflarına şâz kıraatleri de yazıyorlar; sahîh ve meşhur kıraatler için yeşil, şâz ve metruk olanlar için de kırmızı mürekkep kullanıyorlardı.¹⁵² Fakat bu, karışıklığa sebep olduğu için hoş görülmemiştir. Hicrî V. asır kıraat âlimlerinden Dâni'ye (ö. 444/1053) göre harekeleme ve noktalama işaretleri için Medineliler'in yaptıkları gibi iki renk; kırmızı ve sarı kullanılmalı; kırmızı, harekeler, tenvin, tahfif, sükun vasl ve med için, sarı ise sadece hemzeler için olmalıdır.¹⁵³

D. HZ. OSMAN MUSAFLARININ YAZIM ŞEKLİYLE (RESM-İ MUSHAF) MUKAYESE

Topkapı mushafının yazım şekli, Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği resmî mushafların yazım şekliyle mukayese edilerek de onun Hz. Osman'a ait olup olmadığı tesbit edilebilir. Başta İbn Ebu Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö. 316/929) *Kitâbü'l-mesâhif*'i ve Ebu Amr ed-Dâni'nin (ö. 444/1053) *el-Mukni'i* olmak üzere Kur'an tarihine dair yazılmış bir çok eserde Hz. Osman mushaflarının imlâ özellikleri ayrıntılı olarak verildiğine göre, böyle bir mukayeseyi yapmak zor olmayacaktır. Bu mukayese yapılırken Topkapı mushafının, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi'nde (Üsküdar/İstanbul) bulunan fotokopi nüshasından yararlanılacaktır. Çalışmanın metin kısmında mushafa atıflar yapılırken sûre ve âyet numaraları verileceği gibi, dipnot kısmında da ulaşım ve kontrol kolaylığı sağlanması açısından İSAM Kütüphanesi'ndeki nüshanın sonradan ilave edilen sayfa numaraları gösterilecektir.

¹⁴⁸ Karatay, *Arapça Yazmalar Katalogu*, I, 1.

¹⁴⁹ Müneccid, *Dirâsât*, s. 55.

¹⁵⁰ Müneccid, a.g.e., s. 50.

¹⁵¹ Dâni, *el-Muhkem*, s. 19-20.

¹⁵² Dâni, *el-Muhkem*, s.20.

¹⁵³ Dâni, *Kitâbü'n-Nakt*, s. 130.

1. Resm-i Mushafa Uymayan Yazımlar

Topkapı mushafı incelendiğinde bazı kelimelerin yazımının Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği ana mushafın hiç birisinin yazım şekline (resm-i mushaf) uymadığı görülmektedir. Aslında bu durum bile onun Hz. Osman mushafından birisi olmadığını göstermede yeterli bir unsurdur. Topkapı mushafında resm-i mushafa uymayan yazımlara şu örnekler verilebilir:

a) Kur'an'da çok sık geçen *على* (*alâ*) ve *حتى* (*hattâ*) edatları genelde elifle *علا* ve *حتا* şeklinde yazılmıştır.¹⁵⁴ Kuran tarihine dair kaynaklarda bu gibi edatların Hz. Osman mushafının tamamında *ya* harfiyle *على* ve *حتى* tarzında yazılı olduğu bildirilir.¹⁵⁵ Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) *على*, *لدى*, *إلى* edatlarının tamamının *ya* harfiyle yazıldığını, "hattâ" edatının mushafın büyük çoğunluğunda da *ya* ile yazıldığını, ancak bir mushafta onu elifle yazılı gördüğünü belirtir. Ebu Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) de kadîm bir mushafta benzer şekilde elifle yazılı gördüğünü, ancak imâm mushafa ve ana merkezlerin mushafına uymaması sebebiyle bununla amel edilemeyeceğini söyler.¹⁵⁶ Bu bilgilerden hareketle *hattâ* ve *alâ* gibi edatların Hz. Osman mushafında olmasa da diğer bazı nüshalarda elifle yazıldığı anlaşılmaktadır. Ebu Ubeyd ve Ebu Amr ed-Dânî'nin gördüklerini söyledikleri mushaf Topkapı mushafı olabilir mi? Bunu çok uzak bir ihtimal olarak görmediğimiz gibi, çok kuvvetli bir ihtimal olarak da göremiyoruz. Zira kadim mushaf arasında sayılan Taşkent mushafında da *على* ve *حتى* edatları bir çok yerde elifle *علا*, *حتا* şeklinde yazılmıştır. Mâide sûresinin 3. âyetindeki "*yeise*" (*ييس*) fiiliyle Ankebut sûresinin 23. âyetindeki "*yeisû*" (*ييسوا*) fiili, *ya* harfinden sonra elif ilavesiyle *يايس*, *يايسوا* yazılmıştır.¹⁵⁸ Halbuki kelime resm-i mushafta bu iki yerde elifsiz olarak yazılmış, sadece Yûsuf (12/87) ve Ra'd sûresinde (13/31) *ya*'dan sonra elif ilavesi ile yazılmıştır.¹⁵⁹ Bu durum da Topkapı mushafının Hz. Osman'ın yazdığını ana mushafından birisi olmadığını gösterir.

c) Ra'd (13) sûresinin 42. âyetinde yer alan ve Hz. Osman'ın istinsah ittirdiği bütün mushafalarda *الكفر* şeklinde yazılı olduğu bildirilen¹⁶⁰ kelime Topkapı mushafında *kef* harfinden sonra elifle *الكافر* (*el-kâfiru*) yazılmıştır.¹⁶¹ Bu kelimenin yazımı Hz. Osman'ın "imâm" adı verilen mushafı da dahil Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushafından hiç birisinin yazım şekline uymamaktadır. Bu yazım tarzının hangi kıraati yansıttığı konusu ileride ("Topkapı Mushafına Hangi Kıraate Göre Nokta ve Hareke Konmuştur?" başlığı altında) ele alınacaktır.

2. Hz. Osman'ın İmâm Mushafı İle Mukayese

Bir önceki başlık altında verilen bilgiler Topkapı mushafının sayıları az da olsa bazı kelimelerin imlâsı açısından Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushafından hiç birisine tam olarak uymadığını aslında ortaya koymaktadır. Burada onun imlâsı, Hz. Osman'a ait imâm mushaf ile ayrı olarak mukayese edilerek meselenin daha da vuzuha kavuşması sağlanacaktır.

¹⁵⁴ Bazı örnekler için bk. Topkapı mushafı, s. 472, satır 4, 7 (Ek-3); s. 503, satır 2, 5, 8 (Ek-4).

¹⁵⁵ Meselâ bk. Dâni, *el-Mukni*, s. 70.

¹⁵⁶ Dâni, *el-Mukni*, s. 71.

¹⁵⁷ Hamed, *Resmü'l-mushaf*, s. 328.

¹⁵⁸ bk. Topkapı mushafı, s. 129, satır 16; s. 503, satır 14 (Ek-4).

¹⁵⁹ Mehdevî, *Hecâü mesâhifi'l-emsâr*, s. 96.

¹⁶⁰ Bennâ, *İthâf*, II, 164.

¹⁶¹ bk. Topkapı Mushafı, s. 315, satır 1 (Ek-2).

-Mü'minûn (23) sûresinin 87 ve 89. âyetlerinde geçen lafzatullah, Topkapı mushafında *الله* (*lillâhi*) yazılıdır.¹⁶² Halbuki bu iki âyetteki lafzatullahın, Hz. Osman'ın *imâm* adı verilen mushafında ve ayrıca Basra mushafında *الله* (*Allâhi*) şeklinde yazılı olduğu bildirilir.¹⁶³

-Mümin (40) sûresinin 26. âyeti, *و أن يظهر* (*ve en yuzhîra*) olarak yazılmıştır¹⁶⁴ ki bu yazım şekli de Hz. Osman'ın özel mushafına uymamaktadır. Zira onda ve Iraklılar'ın mushafında âyet *أو أن يظهر* (*ev en yuzhîra*) yazılıdır.¹⁶⁵

- Topkapı mushafında Hadîd (57) sûresinin 24. âyeti *فإن الله الغني الحميد* (*fe innallâhe'l-ğaniyyü'l-hamîd*) şeklinde *hüve* zamiri olmaksızın yazılıdır.¹⁶⁶ Âyet *imâm* mushafta Medine ve Şam dışındaki mushaflarda olduğu gibi *hüve* ilavesiyle *فإن الله هو الغني الحميد* (*fe innallâhe hüve'l-ğaniyyü'l-hamîd*) yazılmıştır.¹⁶⁷

Bu örnekler de, Topkapı mushafının bazı kelimelerin yazımı açısından Hz. Osman'ın özel mushafı olmadığını göstermektedir.

3. Hz. Osman'ın Ana Şehirlere Gönderdiği Mushaflarla Mukayese

Bundan önceki başlık altında Topkapı mushafının, Hz. Osman'a ait özel mushafa uymayan yazım özelliklerine dair örnekler verilmişti. Hz. Osman'ın ana şehirlere gönderdiği resmî mushaflarla karşılaştırıldığında, Topkapı mushafının, onlardan belli birisinin yazım şekline tam olarak uymadığı, bazı kelimelerin yazımında bir veya bir kaç şehrin mushafına, bazı kelimelerin yazımında ise diğer bir veya bir kaç şehrin mushafına uyduğu görülmektedir.

Meselâ Topkapı mushafında Yûnus Sûresinin 22. âyeti *ينشركم* (*yenşürüküm*) şeklinde yazılmıştır¹⁶⁸ ki bu yazım sadece Şam mushafına uymaktadır. Kelime diğer merkezlere gönderilen ana mushaflarda *يسيركم* (*yüseyyirüküm*) olarak yazılıdır.¹⁶⁹ Öte yandan Topkapı mushafında Bakara (2) sûresinin 116. âyeti *وقالوا* (*ve kâlû*)¹⁷⁰, Â-i İmran (3) sûresinin 184. âyeti *والزبر والكتاب* (*ve'z-zübüri ve'l-kitâbi*)¹⁷¹, Nisâ (4) sûresinin 66. âyeti *قليل* (*kalîlün*)¹⁷², En'âm (6) sûresinin 32. âyeti *وللدار الآخرة* (*ve leddârü'l-âhîretü*)¹⁷³, İsrâ sûresinin 93. âyeti *قل سبحان* (*kul sübhâne*)¹⁷⁴, Rahman (55) sûresinin 12. âyeti *ذو العصف* (*zü'l-asfi*)¹⁷⁵ şeklinde yazılmıştır ki bu yazımlar Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği bütün mushaflara uyarken sadece Şam mushafına uymamaktadır. Bu kelimeler Şam mushafında sırasıyla *قالوا* (*kâlû*), *و بالزبر و بالكتاب* (*ve bi'z-zübüri ve bi'l-kitabi*), *قليل* (*kalîlen*), *و للدار الآخرة* (*ve le ddârü'l-âhîretü*), *قال* (*kâle*) ve *ذو العصف* (*ze'l-asfi*) biçiminde yazılmıştır.¹⁷⁶

Örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte bu mukâyese ve bundan önceki iki başlık altında verilen bilgiler, Topkapı mushafının, Hz. Osman mushaflarından

¹⁶² bk. s. 433-434.

¹⁶³ Mehdevî, a.g.e., s. 119; Dâni, *el-Mukni'*, s. 108-109; Bennâ, *İthâf*, II, 290.

¹⁶⁴ bk. s. 603, satır 7.

¹⁶⁵ bk. İbn Ebu Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, s. 46, 47, 51; Mehdevî, a.g.e., s. 121; Dâni, *el-Mukni'*, s. 110.

¹⁶⁶ bk. s. 711, satır 8.

¹⁶⁷ bk. İbn Ebu Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, s. 46, 47, 51; Mehdevî, a.g.e., s. 121; Dâni, *el-Mukni'*, s. 116.

¹⁶⁸ bk. s. 256, satır 14.

¹⁶⁹ Mehdevî, a.g.e., s. 119; Dâni, *el-Mukni'*, s. 108; Bennâ, *İthâf*, II, 121.

¹⁷⁰ bk. s. 20, satır 5.

¹⁷¹ bk. s. 88, satır 2-3.

¹⁷² bk. s. 106, satır 10.

¹⁷³ bk. s. 158, satır 7.

¹⁷⁴ bk. s. 360, satır 15.

¹⁷⁵ bk. s. 696, son satır.

¹⁷⁶ Mehdevî, *Hecâü mesâhifi'l-emsâr*, s. 118-120; Dâni, *el-Mukni'*, s. 106-112.

belli birisinin esas alınarak yazılmadığını göstermesi açısından yeterlidir. Topkapı mushafının daha çok Medine ve Şam mushaflarının yazım şeklini yansıttığını söyleyebiliriz.

E. TOPKAPI MUSHAFINA HANGİ KIRAATE GÖRE NOKTA VE HAREKE KONMUŞTUR?

Bundan önceki başlık altında Topkapı mushafının Hz. Osman mushaflarından hangisinin yazımına uyduğu konusu ele alınmıştı. Orada verilen bilgiler zaten onun dönemin hangi şehrine ait kıraat tarzını yansıttığı hakkında bazı ipuçları vermektedir; çoğunlukla Medine ve Şam mushaflarının yazımına uyduğunu ancak bazı kelimelerin yazımında bu iki şehrin dışındaki mushafların esas alındığını görmüştük. Topkapı mushafı, kıraatler açısından incelendiğinde, onda âyetlerin tamamının sahih (mütevâtir) kıraatlere göre noktalanmış ve harekelenmiş olduğu görülmektedir. Onda bugün şaz kabul edilen kıraatlere göre harekelenmiş kelime yoktur. Peki o, dönemin ana merkezlerinden hangisinin kıraatini yansıtmaktadır? Bunu ortaya koyabilmek için bazı âyetlerdeki noktalama ve harekeleme işaretlerini inceleyeceğiz.

- Ra'd (13) sûresinin 42. âyetinde yer alan ve Hz. Osman'ın istinsah ittirdiği bütün mushaflarda الكفر biçiminde yazılı olduğu bildirilen¹⁷⁷ kelime Topkapı mushafında kef harfinden sonra elifle الكافر (*el-kâfiru*) yazılmıştır.¹⁷⁸ Bu kelimenin yazımı "imâm mushaf" da dahil Hz. Osman mushaflarından hiç birisinin yazım şekline uymamaktadır. Peki kelime hangi kıraate göre yazılmıştır? Medineli Nâfi' ve Ebu Ca'fer, Mekkeli İbn Kesîr ve Basralı Ebu Amr, kelimeyi Topkapı mushafındaki yazıma da uyacak şekilde tekil olarak *el-kâfiru*, Kûfe ve Şam kurrâsı ise çoğul olarak *el-küffâru* okumuşlardır.¹⁷⁹ Görüldüğü gibi bu kelime Topkapı mushafında Medine, Mekke ve Basra'da yaygınlık kazanmış kıraat tarzına göre yazılmıştır.

Kelimenin yazımının resm-i mushafa uymaması ne gibi bir sonuç doğurur? Şeklinde bir soru akla gelebilir. Bu soruya verilebilecek cevap şudur: Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflarda kelimelerin ortasında yer alan ve med (uzun ünlü) konumunda olan elifler, kelime okunurken telaffuza yansıdığı halde -dönemin imlâ teamülünü yansıtacak şekilde- çoğunlukla yazılmamıştır. "Semâvât", "en-neffâsât" kelimelerinin sırasıyla سموات , النفثت şeklinde yazılması gibi. Hz. Osman mushaflarında Ra'd sûresinin 42. âyetindeki kelime de benzer şekilde elifsiz olarak الكفر yazılmıştır. Bu yazım şekli kelimenin hem tekil hem de çoğul haliyle okunmasına imkan vermektedir. Tıpkı Fâtiha sûresinde (1/4) ملك olarak yazılan kelimenin, hem *mâliki* hem de *meliki* kıraatine imkan vermesi gibi. Ra'd 42'deki kelime Topkapı mushafında elifle yazılmakla kelimeyi tekil haliyle seslendiren okuyuş tarzını yansıtmakta, çoğul haliyle okuyuşa imkan vermemektedir. Dolayısıyla Topkapı mushafı belli bir kıraat tarzına -ki bu kıraat tarzı da mütevâtir yedi kıraat içerisinde- göre yazılmış demektir.

- AnkEbut (29) sûresinin 55. âyetinde geçen fiil üçüncü tekil şahıs kipiyle يقول (*yekûlu*) biçiminde noktalanmıştır.¹⁸⁰ Kelimeyi Medineli Nâfi ile Kûfeli kıraat imamları

¹⁷⁷ Bennâ, *İthâf*, II, 164.

¹⁷⁸bk. *Topkapı Mushafı*, s. 315, satır 1.

¹⁷⁹İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 298; Bennâ, *İthâf*, II, 163

¹⁸⁰ bk. s. 509, satır 3.

da bu şekilde, diğer kurrâ ise çoğul kipiyle *nekûlu* okumuşlardır.¹⁸¹ Bu kelimedede Topkapı mushafı, Medine ve Kûfe'de yaygın olan kıraat tarzını yansıtır.

- Yâsîn (36) sûresinin 39. âyeti zamme ile والقمر (ve'l-kameru) şeklinde hareketlenmiştir¹⁸² ki bu hareke Mekkeli İbn Kesîr, Medineli Nâfi, Basralı Ebu Amr ve Yakûb'un râvîsi Ravh'ın okuyuşlarıyla uygunluk arz etmektedir.¹⁸³

- Kâf (50) sûresinin 30. âyetine يوم يقول (yevme yekûlü) şeklinde hareke ve nokta konmuştur¹⁸⁴ ki Medineli Nâfi ile Kûfeli Âsım'ın râvîsi Ebu Bekir'in okuyuşları bu şekildedir. Diğer kıraat imamları âyetteki fiili nûn ile *nekûlu* okumuşlardır.¹⁸⁵

- Saf sûresinin 8. âyeti مُمُّ نُورَه (mütimmün nûrahû) şeklinde; birinci kelimenin tenvini, ikincisinin de nasb hâliyle hareketlenmiştir.¹⁸⁶ Kıraat imamlarından Mekkeli İbn Kesîr, Kûfeli Hamza, Kisâî, Halef ve Hafs, âyeti izafet ile; birincisini zamme ile ve tenvinsiz, ikincisini ise cer hâliyle (mütimmü nûrihî şeklinde), diğer kıraat imamları (Medineli Nâfi ve Ebu Ca'fer, Şamlı İbn Âmir, Basralı Ebu Amr ve Ya'kûb, Kûfeli Âsım'ın râvîsi Ebu Bekir) ise Topkapı mushafında hareketlendiği şekliyle okumuşlardır.¹⁸⁷

-Rahman (55) sûresinin 12. âyeti والحبُّ ذو العصفِ و الریحانُ (ve'l-habbü zü'l-asfi ve'r-rayhanü) şeklinde; üç kelime de ref' haliyle hareketlenmiştir.¹⁸⁸ Şam bölgesi kıraat imamı İbn Âmir, kelimelerin üçünü de nasb haliyle okumuştur ki Şam'a gönderilen ana mushafta zû kelimesi vav yerine elifle zâ (ze'l-asfi) olarak yazılmıştır. Kûfeli Hamza, Kisâî ve Halef ilk iki kelimeyi ref, üçüncü kelime olan ve'r-rayhân'ı esre ile ve'r-rayhâni şeklinde okumuşlardır. Geriye kalan Medineli Nâfi', Kûfeli Âsım, Mekkeli İbn Kesîr, Basralı Ebu Amr, Topkapı mushafında hareketlendiği şekliyle üç kelimeyi de ref haliyle okumuşlardır.¹⁸⁹

-Müddessir (74) sûresinin 50. âyetinde geçen kelime مستغفرة (müstenferatün) şeklinde fâ harfinin fethasıyla hareketlenmiştir.¹⁹⁰ Medineli Nâfi ve Ebu Ca'fer ile Şamlı İbn Âmir'in okuyuşları da bu şekildedir. Diğer kıraat imamları, fâ harfinin esresi ile "müstenfiratün" okumuşlardır.¹⁹¹

Yukarıda verilen örneklerde Topkapı mushafının genelde öncelikle Medine kıraatine ve Medine ile birlikte bazan Şam, bazan Mekke, bazan Kûfe, bazan da Basra kıraatine uyduğu, bazan da bir çoğunu yansıttığı görülmektedir. Ancak onun sonraki asırlarda Ebu Bekir b. Mücâhid (ö. 324/936) tarafından seçilip belirlenen ve müslümanların genel kabulünü alan yedi kıraatten belli birini -meselâ Medineli Nâfi'in kıraatini- yansıttığı söylenemez. Zira Topkapı mushafında Müddessir (74) sûresinin 56. âyetinde geçen kelime يذكرون (yezükürûne) şeklinde (fiilin başındaki harf yâ olarak) noktalanmıştır.¹⁹² Bütün kıraat imamları bu şekilde okurken sâdece Medineli Nâfi kelimeyi tâ harfiyle (hitâb kipiyle: "tezükürûne") okumuştur.¹⁹³ Bu kelimenin

¹⁸¹ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, II, 343.

¹⁸² bk. s. 563, son satır.

¹⁸³ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, II, 353.

¹⁸⁴ bk. s. 678, son satır.

¹⁸⁵ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, II, 376.

¹⁸⁶ bk. s. 729, satır 1.

¹⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, II, 387; Bennâ, İthâf, II, 537.

¹⁸⁸ bk. s. 696-697.

¹⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, II, 380.

¹⁹⁰ bk. s. 768, son satır.

¹⁹¹ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, II, 393.

¹⁹² bk. s. 769, satır 5.

¹⁹³ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, II, 393.

yazımı Medineli Nâfi'in okuyuşuna uymamaktadır. Yine Topkapı mushafında Nahl (16) sûresinin 43 ve Enbiyâ (21) sûresinin 7. âyetinde geçen kelimeye *يُوْحَى* (*yûhî*) olarak nokta ve hareke konmuştur.¹⁹⁴ Kelimeyi Kûfeli Hamza, Kisâî ve Halef belirtilen âyetlerde bu şekilde, geriye kalan kıraat imamları ise *نُوْحَى* (*nûhî*) okumuşlardır.¹⁹⁵ Bu haliyle Topkapı mushafı daha çok Kûfe kurrâsının okuyuşunu yansıtmaktadır. Ayrıca Tûr (52) sûresinin 28 âyetinde hemzeye *ئِنَّ* (*innehû*) şeklinde esre hareke konmuştur.¹⁹⁶ Medineli kıraat imamları Nâfi ile Ebu Ca'fer ve Kûfeli Kisâî hemzenin fethası ile *أِنَّ* (*ennehû*), diğer kıraat imamları ise Topkapı mushafında olduğu gibi hemzenin esresi ile *ئِنَّ* (*innehû*) okumuşlardır.¹⁹⁷ Daha önce de ifade edildiği üzere Topkapı mushafı yedi kıraatten belli birini yansıtmamaktadır. Ama bu, ona yedi kıraatten farklı bir kıraat tarzına göre nokta ve hareke konulduğu anlamına kesinlikle gelmemektedir. Zira Topkapı mushafı bu açıdan, yani mütevâtir yedi kıraatin dışında bir okuyuşu yansıtıp yansıtmadığı yönünden incelendiğinde görülmektedir ki o, mütevâtir yedi kıraatin dışına çıkmamakta ancak belli birini de yansıtmamaktadır.

Bu konuda çok ilginç bir durum, Cin (72) sûresinin 3-14. âyetlerinin baş kısmında yer alan "inne/enne" edatının harekeleniş tarzında karşımıza çıkmaktadır. Kelime sûrenin 3, 4, 6, 7 ve 9. âyetlerinde hemzenin fethasıyla "enne"; 5, 8, 10, 11, 12, 13, 14. âyetlerinde ise esresiyle "inne" şeklinde harekelenmiştir.¹⁹⁸ Kelimeyi yedi kıraat imamının nasıl okuduğuna gelince, Şamlı İbn Âmir, Kûfeli Hamza, Kisâî, ve Âsım'ın râvîsi Hafs, Hamza'nın râvîlerinden ve on kıraat imamlarından Halef, âyetlerin hepsinde hemzenin fethasıyla "enne", diğer kurrâ (Medineli Nâfi, Mekkelî İbn Kesîr, Basralı Ebu Amr ve Kûfeli Âsım'ın râvîsi Ebu Bekir) âyetlerin tamamında esreli olarak "inne" okumuşlardır. Görüldüğü gibi Topkapı mushafı bu edatın Cin sûresinde harekeleniş açısından yedi kıraatten belli bir okuyuşu yansıtmamakta, bir kısmında İbn Âmir, Hamza, Kisâî, Hafs ve Halef'in müşterek okuyuşuna diğer kısımlarda ise Nâfi, İbn Kesîr, Ebu Amr ve Ebu Bekir'in müşterek okuyuşuna uygun düşmektedir. Öte yandan on kıraat imamlarından Medineli Ebu Ca'fer, bu kelimeyi dokuz yerde esreli (*inne*) okurken, üç yerde (3, 4 ve 6. âyetlerde) ise fetha ile (*enne*) seslendirmiştir.¹⁹⁹

Bu durum Topkapı mushafının, dönemin İslâm coğrafyasının ana merkezlerinde meşhur olan kıraatlerin belli imamlara göre tasnif edilmesinden önce yazıldığını, yani onun oldukça kadim bir mushaf olduğunu gösterir. Bilindiği gibi yedi mütevâtir kıraatin kendilerine nisbet edildiği imamlar hicrî ikinci asırda yaşamışlar, bu yedi imamın kıraatinin seçilip belirlenmesi ise hicrî IV. asrın ilk çeyreğinde vefât eden Ebu Bekir b. Mücâhid (ö. 324/936) tarafından yapılmıştır. Burada Topkapı mushafının oldukça erken döneme ait olma durumunun ortaya çıkmasının yanı sıra şu önemli sonuçlara da ulaşılabilmektedir: Her şeyden önce Ebu Bekir b. Mücâhid'in yaptığı işi test etme ve onun yaptığı tercih ve tasnifin ne kadar isabetli olduğunu görme imkanı elde etmiş oluyoruz. Topkapı mushafının yedi kıraatten belli birine tam olarak uymasa da yedi kıraatin sınırları içinde kalması; onda mütevâtir kıraatlere

¹⁹⁴ bk. s. 336, satır 6; 401, satır 11.

¹⁹⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 296 Bennâ, *İthâf*, II, 155.

¹⁹⁶ bk. s. 686, satır 9.

¹⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 378; Bennâ, *İthâf*, II, 497.

¹⁹⁸ bk. s. 761-762 (Ek-5).

¹⁹⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 391; Bennâ, *İthâf*, II, 565-566.

uymayan yazımlara rastlanmaması bir taraftan İbn Mücâhid'in yaptığı işin isabetliliğini gösterirken diğer taraftan müslümanların Kur'an'ı nesilden nesile tahrif ve tağyirden uzak olarak aktarmada gösterdikleri titizliği gözler önüne sermektedir.

F. TOPKAPI MUSHAFI HANGİ DÖNEME AİTTİR?

Buraya kadar yapılan açıklamalar Topkapı mushafının, Hz. Osman'ın özel mushafı veya ana şehirlere gönderdiği mushaflardan birisi olamayacağını ortaya koymaktadır. Zira Topkapı mushafında sûre ve âyet başları işaretlenmiş, sûre içerisinde âyetler tahmis, ta'sîr ve âyet sayısı yüzü geçen sûrelerde ta'sîru't-ta'sîrlere ayrılmış, kelimelere harekeleme ve noktalama işaretleri konmuştur. Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushafların bu tür unsurları içermediği kaynaklarda kaydedilmektedir. Ayrıca Topkapı mushafında bazı kelimelerin yazımının Hz. Osman mushaflarından belli birine uymadığı da görülmüştür.

O halde Topkapı mushafı hangi döneme ait olmalıdır? Daha önce geçtiği üzere Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Katalogu'nu hazırlayan Fehmi Edhem Karatay, onun birinci veya ikinci hicrî asra ait olabileceğini söylerken²⁰⁰, son dönem araştırmacılarından Selahaddin Müneccid, ikinci asra ait olmasını tercihe daha şayan bulmaktadır.²⁰¹ Selahaddin Müneccid'e göre, gerçekte Hz. Osman'a nisbet edilen ve üzerinde kan izleri bulunan mushaf, ibtidâî Medine hattıyla yazılı olmalıdır ki Medine hattında fennî sanat eserleri; süsleme, tezhib, nokta ve hareke, tahmis ve ta'sîr bulunmamalıdır. Zira kaynaklar Hz. Osman mushaflarının bu tür unsurlardan tamamen mücerret olduğunu vurgulamaktadır.²⁰²

Yine daha önce geçtiği üzere mushaflara resmî olarak ilk harekeleme işaretleri hicrî birinci asrın ikinci yarısında Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından, noktalama işaretleri ise genel kanıya göre Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî'nin (ö. 95/714) emriyle Ebü'l-Esved'in öğrencileri olan Nasr b. Âsım ile (ö. 89/708) Yahyâ b. Ya'mer (ö. 129/746) tarafından konulmuştur.²⁰³ Öte yandan mushafları ilk defa tahmis ve ta'sîrlere ayıranın Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/708) olduğu söylenir.²⁰⁴ Nasr b. Âsım, bu işi resmî olarak ilk yapan kişi olmalıdır. Topkapı mushafında harekeleme ve noktalama işaretlerinin yer alması, ayrıca âyetlerin tahmîs ve ta'sîrlere ayrılmış olması -şayet Topkapı mushafı resmî bir mushaf ise- onun en erken Haccâc (ö. 95/714) dönemine kadar geri gidebileceğini gösterir.

Ebu Bekir el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) verdiği bilgiye göre Haccâc (ö. 95/714), idareciler içerisinde mushaflar konusuna en fazla önem veren, onların yazım şekillerini en sıkı şekilde takip eden bir şahsiyettir. Onun, Basra'nın önde gelen hâfız ve hattatlarından Hasan el-Basrî başkanlığında Ebü'l-Âliye, Nasr b. Âsım el-Cuhderî, Ali b. Asma', Mâlik b. Dînâr'dan oluşan bir heyet teşkil ederek halkın elinde bulunan mushafları Hz. Osman mushaflarına uygunluk açısından kontrol ettirdiği, uymayanları düzelttiği veya imhâ ettirdiği, bu heyetin aynı zamanda Kur'an'ın

²⁰⁰ bk. I, I.

²⁰¹ Müneccid, *Dirâsât*, s. 55.

²⁰² Müneccid, a.g.e., s. 50.

²⁰³ bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 251; İzmirdi, *Târih-i Kur'an*, s. 16; Durmuş, İsmail, "Harf", DİA, XVI, 161-162.

²⁰⁴ Dâni, *el-Muhkem*, s. 6, 7; a.mlf., *Kitâbü'n-Nakt*, s. 129.

harflerinin sayısını da hesapladıkları bildirilir.²⁰⁵ Haccâc'ın konumuz açısından çok daha önemli görünen bir uygulamasını İmam Mâlik nakleder. Buna göre Haccâc, noktasız yazılan mushafı doğru olarak okumakta zorlanan müslümanlara, özellikle Arapça'yı iyi bilmeyenlere kolaylık olması için büyük ebatlarda ve harekeleme ve noktalama işaretlerini içeren mushaflar yazdırarak dönemin İslâm coğrafyasının ana şehirlerine göndermiş, Medine'ye de onlardan büyük bir tanesini yollamıştır.²⁰⁶

Haccâc'ın yaptığı işin sonraki dönemlerde de sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda Mehdî-Billah (ö. 169/785) halife olunca, onun da mushaflar yazdırıp belli şehirlere gönderdiği kaydedilmektedir. Nitekim Medine'de (Mescid-i Nebevî'de) önceleri Haccâc'ın gönderdiği mushaf okunurken, Mehdî-Billâh'ın gönderdiği mushaf ulaştınca Haccâc'ın mushafı sandığına kaldırılmış, Mehdî-Billâh'ın mushafından okunmaya başlanmıştır.²⁰⁷ Dolayısıyla Topkapı mushafının, Mehdî-Billâh'ın ana şehirlere gönderdiği mushaflardan birisi olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Nitekim daha önce de geçtiği üzere Salahaddin Müneccid, onun II. asra ait olmasını tercihe daha şayan bulmaktadır ki Mehdî'nin mushaflar yazdırıp belli şehirlere göndermesi de bu döneme rastlamaktadır.

SONUÇ

Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushafların sayısında ihtilaf olmakla birlikte, onlardan Medine, Mekke, Basra, Kûfe ve Şam'a gönderdiği mushaflarla kendisi için alıkoyduğu ve imâm adı verilen nüsha hakkında kaynaklarda geniş bilgiler yer almaktadır. Yemen ve Bahreyn'e gönderdiği bildirilen mushaflar hakkında her hangi bir haber alınamamıştır. 1971-1972 yıllarında Yemen'in başşehri San'a'daki Ulu Camii'de çok sayıda eski mushaf yaprakları bulunmuştur ki bunların bir kısmının hicrî I. asra ait olduğu tahmin edilmektedir.²⁰⁸ San'a'da bulunan bu yapraklar içerisinde, Hz. Osman'ın Yemen'e gönderdiği söylenen mushafa ait yaprakların da bulunup bulunmadığı merak konusu olmakla birlikte, bunun tesbiti oldukça zor görünmektedir. Zira klasik kaynaklarda Yemen ve Bahreyn'e gönderildiği kaydedilen mushafların yazım şekli hakkında -ulaşabildiğimiz kadarıyla- hiç bir bilgi verilmemiştir. Ayrıca Hz. Osman'ın mushaf gönderdiği şehirler arasında Yemen ve Bahreyn'i zikretmeyen kaynaklar da bulunmaktadır.

Hz. Osman mushaflarının, özellikle Hz. Osman'ın şehid edildiği esnada okumakta olduğu ve kendisinden akan kan damlalarının üzerine döküldüğü söylenen imâm mushafın âkıbeti meselesi hakkında çok farklı şeyler söylenmiştir. İslâm tarihinde meydana gelen savaş, yangın, sel vb. âfetler neticesinde bu mushafların zamanla yok oldukları, dolayısıyla çok sonraki asırlara ve özellikle günümüze kadar ulaşmadıkları yönündeki kayıtların daha isabetli olduğu kanaatindeyiz. Bu arada bazı kaynaklarda imâm mushafı Hz. Osman'ın kendi eliyle yazdığı yönündeki haberi doğru

²⁰⁵ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* (nşr. Seyyid Ahmed Sakar), Kahire 1393/1973, s. 51; Sayrefî, Ebu Abdullah, *Nüketü'l-İntisâr li nakli'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Zağlûl Selâm), İskenderiye, ts., s. 396, 397.

²⁰⁶ bk. Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, I, 481; Doğrul, *Kur'an Nedir*, s. 67; Müneccid, *Dirâsât*, s. 46; Hamed, *Resmü'l-mushaf*, s. 716.

²⁰⁷ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, I, 481.

²⁰⁸ Bu konuda geniş bilgi için Dârü'l-âsârî'l-İslâmiyye'nin neşrettiği *Mesâhifü San'â* (Küveyt, ts.) adlı esere bakılabilir.

bulmadığımızı, onun da Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki heyet tarafından yazıldığını ifade eden haberi daha makul gördüğümüzü ifade edelim.

Hız. Osman mushaflarının geç dönemlerde; hicrî VII., VIII. ve daha sonraki asırlarda belli şehirlerde görüldüğüne dair haberleri ihtiyatla karşılamak lazımdır. Zira bu haberlerin çoğu seyyahların yöre halkından duydukları ve söylentiden öteye gitmeyen haberlere dayanmaktadır. Bu mushaflardan birisini gördüğünü söyleyen İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) gibi meşhur âlimlerin de, verdikleri bilgilere bakıldığında, söz konusu mushafı Hız. Osman'a ait olup olmaması açısından incelemedikleri anlaşılmaktadır. Sonraki dönemlerde görülen bu mushaflar, Hız. Osman mushaflarından istinsah edildikleri için mecazen onlara Hız. Osman mushafı denmiş olmalıdır.

Kur'an metni olmaları ve mevsûkiyetleri açısından aralarında bir fark olmakla birlikte tarih boyunca Hız. Osman mushafları içerisinde daha çok Hız. Osman'ın şehid edildiği zaman okumakta olduğu mushaf öne çıkmış, merak ve ilgi konusu olmuştur. Bunda onun, halifenin şehâdeti esnasında yanında bulunmasının yanı sıra Emevîler'in onu propaganda aracı yapmalarının da etkisi olmuştur. Hız. Osman'ın kendi mushafıyla ilgili olarak sonraki dönemlerde ortaya çıkan bir durum da, sonradan yazılmış bir çok mushafa ve özellikle Bakara sûresinin 137. âyetinin yazılı olduğu yaprak üzerine kan damlatılması veya kan renginde olan ve karışımının çoğu zağferandan oluşan halûk kokusunun sürülmesi meselesidir. Bu durum, maddî çıkar; Hız. Osman mushafı süsü verilerek yüksek fiyatlarla satma amacı veya sırf duygusal sâikler vb. sebeplere dayanıyor olabilir. Ama bu, tıpkı Ashâb-ı Kehf'in mağarasının yeri hakkındaki iddialarda olduğu gibi, aynı anda bir çok yerde bulunan kadim mushafların, Hız. Osman'ın şahsî mushafı olduğu yönündeki iddiaları ortaya çıkarmıştır. Günümüzde Kahire, Taşkent vb. yerlerde bulunan meşhur mushaflar bir yana Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu'nu hazırlayan Fehmi Edhem Karatay'ın, sadece Topkapı Kütüphanesi'nde Hız. Osman eliyle yazıldığı öne sürülen yedi mushafın bulunduğunu kaydetmesi,²⁰⁹ meselenin vardığı boyutu göstermesi açısından önemlidir.

İstanbul Topkapı mushafını ele aldığımız bu çalışma neticesinde görülmüştür ki bu mushaf, Hız. Osman'ın imâm adı verilen mushafı olmadığı gibi, onun ana şehirlere gönderdiği resmî nüshalardan birisi de değildir. Bu sonuca, Topkapı mushafında sûre ve âyet başları, tahmîs ve ta'sîr, harekeleme ve noktalama işaretleri gibi mushaflarda sonradan ihdas edilen unsurların yer almasının yanı sıra, sayıları çok az da olsa bazı kelimelerin yazımının Hız. Osman mushaflarından hiç birisinin yazım şekline (resm-i mushaf) uymaması vb. yönlerden de rahatlıkla ulaşılabilmektedir. O en erken, Haccâc b. Yûsuf'un (ö. 95/714) dönemin meşhur hattatlarına yazdırıp büyük şehirlere gönderdiği mushaflardan birisi olabilir. Ayrıca onun, Mehdî-Billâh'ın (ö. 169/785) kendi döneminde yazdırıp ana şehirlere gönderdiği söylenen mushaflardan birisi olma ihtimali de vardır.

Topkapı mushafıyla ilgili olarak vurgulamak istediğimiz bir husus da şudur: Noktalama ve harekeleme işaretleri, sonraki dönemlerde Ebu Bekir b. Mücâhid (ö. 324/936) tarafından belirlenip tasnifi yapılan yedi kıraatten belli biri esas alınarak konulmamıştır; bu işaretler bazı âyetlerde yedi kıraatten birini yansıtırken bazı âyet-

²⁰⁹ bk. Karatay, *Arapça Yazmalar Kataloğu*, I, önsöz.

lerde diğerini yansıtmaktadır. Ama, görebildiğimiz kadarıyla, ona yedi kıraatin dışına çıkacak şekilde noktalama veya harekeleme işareti konulmamıştır.

Mushaflar konusuna eğilen günümüz araştırmacıları genelde, Topkapı mushafının yanı sıra günümüzde Kahire ve Taşkent'te muhafaza edilen ve Hz. Osman'a ait oldukları yönünde kanaatler bulunan nüshaların da gerçekte Hz. Osman'a ait olmadığı görüşündedirler.

Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği orijinal mushaflardan hiç birisinin günümüze kadar ulaşmamış olması, Kur'an metninin mevsûkiyetine her hangi bir nakîsa getirmez. Çünkü o dönemdeki müslümanlar, kendilerine ulaşan Hz. Osman mushaflarından kısa sürede çok sayıda nüshalar çıkarmışlardır. Hz. Osman mushaflarının yazılmasından yaklaşık yedi sene sonra gerçekleşen Sıffîn Savaşı'nda sadece Muâviye'nin ordusunda beş yüz civarında mushafın bulunduğu²¹⁰ o dönemde müslümanların elinde bulunan mushafların sayısı hakkında önemli bir ipucu vermektedir. Bunun yanında başta Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın(ö. 224/838) *Fezâilü'l-Kur'ân'ı* , İbn Ebu Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif'i*, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî'nin (ö. 440/1048) *Hecâü mesâhif'il-emsâr'ı*, Ebu Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *el-Mukni'* olmak üzere Kur'an tarihine dair yazılmış ve günümüze kadar ulaşmış eserlerde Hz. Osman mushaflarında kelimelerin nasıl yazıldıkları ayrıntılı olarak verilmektedir. Bu kaynaklardan hareketle günümüzde basılan mushafları Hz. Osman mushaflarına uygunluk açısından kontrol etme imkanımız da bulunmaktadır.

Öte yandan Kur'an'ın sonraki nesillere naklinin sadece yazı yoluyla olmadığı, onun yanında şifâhî naklin de söz konusu olduğu, ikisinin birbirini tamamladığı bilinen bir gerçektir. Hulefâ-i Râşidîn döneminde müslümanların yaşadığı büyük şehirlerde sahâbenin en seçkin Kur'an muallimleri, Kur'an'ın sonraki nesillere sağlam bir şekilde aktarılmasında öncülük yapmışlardır. Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit'in Medine'de, İbn Mes'ûd'un Kûfe'de, Ebü'd-Derdâ'nın Dimaşk'ta, Muâz b. Cebel'in Filistin'de icra ettikleri faaliyetler herkesin malumudur. Kıraat öğretiminde halka usulünü ilk olarak başlatan Ebü'd-Derdâ'nın Dimaşk'ta sabah namazından sonra başlayan ders halkalarına devam eden öğrencilerin sayısı bazan bin altı yüz kişiyi bulurdu.²¹¹ Basra mescidinde Kur'an dersleri veren Ebu Mûsâ el-Eş'arî'nin, halka oluşturan talebelerine Kur'an'ı beşer âyet;²¹² Kûfe'de uzun süre Kur'an muallimliği yapmış olan Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin (ö. 73/692) de beşer beşer olmak üzere sabah toplam yirmi akşam da yine yirmi âyet okuttuğu²¹³ yönündeki rivayetler, selefin insanlara Kur'an'ı öğretme metodunu gösteren örneklerdir. Kûfe'de Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin ve yedi kıraat imamlarından Âsım'ın (ö. 127/745), sabah derslerine, işleri aksamasın diye önce esnaf olanlardan başladıkları belirtilir.²¹⁴ Bu da göstermektedir ki Kur'an derslerine sadece ilim talebeleri değil geniş halk kesimleri de iştirak etmiştir.

²¹⁰ bk. Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), 1384/1964, II, 400.

²¹¹ Aydınlı, Abdullah, "Ebü'd-Derdâ", DİA, İstanbul 1994, X, 311.

²¹² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fi tabakât'il-kukrrâ* (nşr. G. Bergstraesser), Beyrut 1402/1982, I, 604.

²¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VI, 172.

²¹⁴ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukrîn ve mürşidü't-tâlibîn*, Beyrut 1400/1980, s. 8; Hamed, Resmü'l-mushaf, s. 622.

Ek 1- Topkapı Mushafı, „Ankebût sûresi 29/18-24 (TDV İSAM Ktp. Demirbaş No: (079374),



